

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI

SAMARQAND DAVLAT CHET TILLAR INSTITUTI

Qo‘lyozma huquqida
UDK 495:494.3

RAZIKOV FAXRIDDIN MUXIDINOVICH

**HOZIRGI O‘ZBEK VA KOREYS TILLARIDA
GAPNING AKTUAL BO‘LAKLARGA BO‘LINISHI**

5A120102 – Lingvistika (koreys tili)

Magistr

akademik darajasini olish uchun yozilgan

DISSERTATSIYA

Ilmiy rahbar:
f.f.n. Turniyozov B. N.

Samarqand – 2014

MUNDARIJA

Kirish	3
I bob. So‘zning funksiyasi	5
1. Virtual belgilarning faollashuvi	8
2. Gap komponentlarining bir va ko‘p funksiyaligi.....	14
I bob bo‘yicha xulosa	21
II bob. Formal - sintaktik funksiyalar	23
1. V. Mateziusning lingvistik nazariyasi.....	24
Gapning aktual bo‘laklarga bo‘linishi	24
2. Gapning aktual bo‘laklarga bo‘linishi nazariyasining jahon tilshunosligida o‘rganilishi holati	28
II bob bo‘yicha xulosa.....	38
III bob. Til unsurlarining funksional faolligi	41
1. Sodda gap unsurlarining funksional faolligi	41
2. Tema va remani aniqlash usullari	42
III bob bo‘yicha xulosa	65
Xulosa	68
Adabiyotlar ro‘yxati	72

KIRISH

Tilshunoslik fani har doim taraqqiyotda va uzluksiz rivojlanishdadir. Grammatika ilmi doirasida “transformatsion tahlil”, “derivatsion tahlil”, “bevosita ishtirokchilar tahlili” kabi qator tushunchalar paydo bo‘ldi. Ular o‘zbek tilshunosligida ham o‘z ifodasini topdi. Zero, xalqning milliy madaniyati va o‘ziga xosligini ifoda etuvchi vosita bo‘lmish o‘zbek tilini rivojlantirish, bu tilning davlat maqomini izchil va to‘liq ro‘yobga chiqarish davlat ahamiyatiga molik ish¹.

Shuni aytish kerakki, bu sohalar g‘arb tishunosligida allaqachon amalda qo‘llanilib kelmoqda. Masalan, o‘qitish jarayonida, kompyuterlashtirish va avtomatlashtirishda tadbiq etilmoqda. Bularning hammasi, albatta, zamon talabi va fan-texnika taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liq.

Tilshunoslik fanining hozirgi davri taraqqiyotida, aytib o‘tilganlardan tashqari, funksional tahlil, gapning aktual bo‘laklarga bo‘linishi nazariyalari ham dolzarb bo‘lib turibdi. Bu sohalarda ham g‘arb va rus tilshunosligida anchagina ilmiy tadqiqot ishlari bajarildi. O‘zbek tilshunosligida ham funksional sintaksis sohasida monografik ish chop etildi².

Biz ham, yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, o‘zbek va koreys tillari materiallari asosida gapning aktual bo‘laklarga bo‘linishi tahlilini qiyosiy jihatdan o‘rganishni lozim deb topdik. Ammo, shuni ham eslatib o‘tish kerakki, til funksiyasi turlicha yo‘nalishda bo‘lishi mumkin. Zero, “funksiya” terminining o‘zi turlicha anglashiladi. Masalan, grammatik, semantik, sintaktik yoki formal sintaktik funksiyalarning har biri ma’lum bir mavzuning asosini tashkil qila oladi. Chunki ularning hammasini bitta tahlil doirasiga sig‘dirib bo‘lmaydi. Shuning uchun biz mazkur dissertatsion ishda gap unsurlarining tema-rematik munosabatlari to‘g‘risida to‘xtalmoqchimiz.

Ishning asosiy maqsadi gap unsurlari qay darajada faol bo‘laklarga bo‘linishi va bu jarayonda qanday vositalar katta ta’sir etishi, bu bo‘laklar

¹ Karimov I. A. O‘zbekiston kelajagi duk davlat.–Toshkent:O‘zbekiston,1999, 19-bet.

² Turniyozov N.Q., Turniyozova K.A.Funksional sintaksisga kirish.–Toshkent:Fan,2003.

koreys va o'zbek tillarida qanday o'zgarishini o'rganishdan iborat. Bu masalalar esa, bizningcha, tilshunoslik sohasida dolzarbdir.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, "funksiya" termini tilshunoslik sohasida turli xil yo'nalishda o'rganilar ekan, funksional sintaksis sohasini Praga tilshunoslik maktabi vakillaridan V. Matezius hamda A. Martine kabi olimlar asoslab berdilar. Ayniqsa, V. Matezius erishgan ilmiy yutuqlar diqqatga sazovordir. U gapning mazmunan faol bo'laklarga bo'linishi masalasini mantiq doirasidan til doirasiga olib o'tib, uni til nuqtai nazaridan tahlil etgan dastlabki tilshunoslardan biri hisoblanadi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, biz – o'zbek tilshunoslari tilimizning o'z ichki qonun-qoidalari asosida vujudga kelgan barcha lingvistik hodisalarni jahon tilshunosligida erishilgan yutuqlardan samarali foydalangan holda talqin etishimiz darkor. Chunki o'z mustaqilligiga erishgan Respublikamiz tilshunosligi bugungi kunda ularga ehtiyoj sezmoqda deb o'ylaymiz.

Dissertatsiyamizning asosiy maqsadi gap unsurlarining qay darajada va qanday uslubga ko'ra tildan nutqqa ko'chirilishi va bu jarayonda nimalar ta'sirida sintaktik jihatdan va funksiyasiga ko'ra faollashuvi kabilarni o'rganishdan iborat. Bu masalalar esa tilshunoslik fanining hozirgi davri taraqqiyoti uchun dolzarbdir.

I BOB. SO‘ZNING FUNKSIYASI

So‘z tilning va nutqning serqirra unsuri hisoblanadi. Shuning uchun u fonetikada, leksikologiyada, frazeologiyada, grammatikada, stilistikada ham o‘rganiladi.

Fonetikada so‘zning tovush xususiyatlari, fonologik tomoni o‘rganilsa, leksikologiyada uning denotat va signifikat tomonlari tekshiriladi. Frazeologiyada so‘zning ko‘chma ma‘nodagi birikma qolipida kelishi, grammatikada turkumlarga bo‘linishi va gap bo‘laklari vazifasida kelishi tekshiriladi. Stilistikada turli uslublarga ko‘ra qo‘lanishi yoritiladi.

Shuni ta’kidlash kerakki, so‘zning tilshunoslikning turli bo‘limlarida o‘rganilishining sababi uning mazmuni bilan chambarchas bog‘liq. Chunki bir so‘zning o‘zini turli ma‘nolarda qo‘llash mumkin. Darhaqiqat, Sh. Balli so‘zning ma‘nosini chaqishdan charchadim, deb bejiz aytmagan edi¹. Agar shunday bo‘lmaganda tilimiz allaqachon o‘lik tilga aylangan bo‘lar edi.

So‘z voqelikdagi biror narsani, voqeani, hodisani nomlaydi. Ana shu jarayonda so‘zning ma‘nosi shakllanadi. So‘zning fizik qiyofasi bilan u anglatayotgan narsaning fizik qiyofasi o‘rtasidagi bog‘lanish birligi ma‘no hisoblanadi. So‘z ana shu ma‘no tufayligina nimanidir ataydi². Boshqacha aytganda, kishining borliqni bilishi, ongida aks ettirishi so‘z ma‘nosida o‘z ifodasini topadi. “Sezish tajribasi orqali biz predmetni his qilsak, idrok etish orqali uning nomimi belgilaymiz”, - degan edi L. Feyerbax³.

So‘z, fonema hamda morfemalardan farqli holatda faqat sintagmatik qatorda emas, balki paradigmatic qator doirasida ham o‘z lesik va semantik vazifasiga ega bo‘ladi. So‘z paradigmatic qatordan sintagmatik qatorga o‘tgandan keyin, shu qatorda uning ichki qonun-qoidalariga bo‘y sunadi va yangicha mazmun, funksiyalar bajara boshlaydi. Boshqacha aytganda, ma‘lum bir gapning ajralmas bo‘lagi sifatida namoyon bo‘ladi.

¹ Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М., 1955.

² Turniyozov N. Tilshunoslikka kirish. – Samarqand, 2006, 50-bet.

³ Qarang: Дрошевский В. Элементы лексикологии и семиотики. – М., 1973, -С.168.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, til elementlarinig bir morfologik kategoriyadan ikkinchisiga o'tishi va o'sha kategoriyaga mansub elementlarning funksiyalarini bajarishi faqat sintagmatik qatorda yuz beradi.

So'zning qaysi ma'noda va qanday funksiyada ekanligini biz faqat nutq jarayonida konkret qo'llangandagina belgilay olamiz. Boshqacha aytganda, so'z "ma'nosizdir". Ma'no faqat u aniq qo'llangandagina hosil bo'ladi (A.Meye)¹.

Shunday qilib, gapdagi har bir bevosita ishtirokchi unsur uning ajralmas bir bo'lagi bo'lib, ma'lum bir funksional vazifa bajaradi. Gapning leksik-grammatik qurilishi jarayoni til elementlarining ma'lum bir qonun-qoidaga rioya qilgani holda, paradigmatic qatordan sintagmatik qatorga o'tishi bilan uzviy bog'liqdir. Gap unsurlarining har qanday funksiyasi ham bo'shliqda emas, balki so'zlovchi shaxsning va nutq jarayonining munosabati doirasida yuzaga keladi. Boshqacha aytganda, har qanday sintaktik strukturaning shakllanishi va real qo'llanishi so'zlovchining nutqiy faoliyati bilan bevosita bog'liqdir. Til faktorlarini so'zlovchisiz so'zlovchini esa, o'z navbatida, til faktorlarisiz tasavvur etish qiyin². Mazkur haqiqat bugungi kunda yanada kuchliroq namoyon bo'lmoqda. Bu haqda Ye. A. Popova quyidagilarni yozadi: "Сегодня трудно представить тот период развития языкознания, когда изучение языка проходило без учёта человеческого фактора, а лингвистика была бесчеловечной"³.

Taniqli tilshunos I.V. Arnold ham inson omilining til sistemasi voqeligi uchun ustuvor ahamiyat kasb etishini alohida ta'kidlaydi: "Tilni faqat o'z qobig'ida uning ijodkori va egasi ishtirokisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Gumanitar fanlarni, ular o'z mohiyatiga ko'ra inson faoliyati bilan bog'liq bo'lsa-da, tom ma'noda antropotsentrizm tushunchasi doirasida o'rganish lozim"⁴.

¹ Qarang: Дрошевский В. Элементы лексикологии и семиотики. – М., 1973.-С.215.

² Qarang: Turniyozov B. Hozirgi o'zbek tilida teng komponentli murakkab sintaktik qurilmalar derivatsiyasi. – Samarqand, 2008, 66-bet.

³ Попова Е.А.Человек как основополагающая велечина современного языкознания// Филологические науки, 2002, №3. – С.69.

⁴ Арнольд И. В. Современные лингвистические теории взаимодействия системы и среды// Вопросы языкознания, №3, 1991.-С.125-126.

Bu o‘rinda shuni ham aytish kerakki, tilshunoslik fan sifatida shakllanganidan to hozirgi taraqqiyot davrigacha tilning voqe hodisa yoki faoliyat ekanligi inson omili bilan uzviy bog‘liq bo‘lishini sanoqli tilshunoslarga e’tirof etdilar. Umuman olganda esa, A. Nurmonov va M. Mahkamovlar to‘g‘ri ta’kidlashganlaridek, tilni voqe hodisa tarzida o‘rganishda inson omili e’tiborga olinmadi, deyish mumkin¹.

Darhaqiqat, tilning har bir unsuri, fonemadan tortib so‘zgacha, inson tafakkuri bilan bevosita bog‘liqdir. Boshqacha aytganda, til inson bilan, inson esa til bilan tirikdir. Bu o‘rinda E.Benvenistning quyidagi so‘zlarini eslash, bizningcha, mutlaqo o‘rinlidir: “Til inson omili bilan shu qadar chuqur bog‘liqki, bundan til boshqacharoq holatda bo‘lishi va umuman, voqe bo‘la olishi, til deb nomlanishi mumkinmide, degan savol tug‘ilishi tabiiydir”².

E.Benvenistning mazkur fikri uzoq yillar hukm surib kelgan va tilshunoslik fanida gegemonlik qilgan sistemotsentrik nazariyadan antropotsentrik nazariya tomon qo‘yilgan muhim qadam edi. Benvenistning fikriga monand mulohazalar rus tilshunoslari Yu. Stepanov va V.Zveginsevlarda ham kuzatiladi. Ammo, shunday bo‘lsa-da, bu sohada ilmiy tadqiqot ishlari keng ko‘lamli darajaga ko‘tarilmadi. Shu bois bugungi kunda bunday tadqiqotlar uchun jiddiy ehtiyoj sezilmoqda. XXI asr tilshunosligi antropotsentrik xarakter kasb etishi shubhasizdir.

Til bilan inson munosabatining uzviyligi nutqiy jarayonda yanada aniqroq ko‘zga tashlanadi. Buni tishunoslik fanining har bir bo‘limida – fonologiyada ham, leksikologiyada ham, morfologiya va sintaksisda ham bevosita kuzatilishi mumkin. Zotan, tovushning artikulatsiyasi, so‘zning ma’no jihatlari va grammatik formalari, ularning o‘zaro bog‘lanishi kabi jabhalarning har birida inson omilini his etamiz. Bu esa, o‘z navbatida, tilning har bir unsurining nutqqa ko‘chirilishi inson omilining ishtirokisiz ro‘y bermasligini to‘liq tan olishimiz

¹ Qarang: Nurmonov A., Hakimov M. Lingvistik paradigmakaning nazariy shakllanishi// O‘zbek tili va adabiyoti, №4. 2001, 56-bet.

² Бенвенист Э. Общая лингвистика. –М., 1974. – С.295.

lozimligini ko'rsatadi, zero, til sistemasi belgilarining nutqda qo'llanishiga bo'lgan ehtiyoj so'zlovchining nutqiy muloqoti jarayonida tug'iladi.

1. Virtual belgilarning faollashuvi

Tilning virtual belgilari paradigmatic qator elementlaridir. Paradigmatika termini asosida, albatta, paradigm tushunchasi yotadi. Bu tushuncha grekcha so'zdan olingan bo'lib, **namuna** degan ma'noni anglatadi. Hozirgi tilshunoslikda esa bu termin **uyushma** ma'nosida qo'llanmoqda.

F.de Sossyurning e'tirof etishicha, til sistemasi o'z birliklarining ikki xil munosabati asosida tashkil topadi. Ulardan biri **assotsiativ**, ikkinchisi esa **sintagmatik** munosabat nomi bilan ataladi. Assotsiativ termini keyinchalik L.Yelmslev tomonidan **paradigmatika** termini bilan almashtirildi va u jahon tilshunosligida ommalashib ketdi.

Paradigmatik qator elementlari o'rtasidagi munosabatlarni tafakkurimiz, ongimiz orqaligina his eta olamiz, chunki ular ifodaga ega emas. F.de Sossyur ta'biri bilan aytganda, bu munosabatlar tarqoq holatda bo'ladi¹. Masalan, tuslanish, turlanish belgilari, so'z yasalishi yoki affikslarning qo'llanishi ana shunday munosabatlarni vujudga keltiradi². Belgilar tildan nutqqa ko'chirilgach, mavhumlik va umumiylik xususiyatlari barham topadi hamda aniqlik va xususiylik darajasiga ko'tariladi. Til belgisi, paradigmatic va sintagmatik rejalarning qaysi birida o'rganilishidan qat'iy nazar, o'zining ikki sifatiga ko'ra ajralib turadi. Bu esa, o'z navbatida ifodalovchi va ifodalanuvchi xususiyatlari deb ataladi. Til belgilarining ifodalovchi xususiyati fonemalar orqali namoyon bo'lsa, ifodalanuvchi tomoni esa, uning leksik hamda grammatik ma'no anglatishidadir. Bu ikki narsa til belgilarining doimiy sifatlari sanaladi.

Til belgilarining ifodalanuvchi sifati ularning faollashuvi masalasi bilan uzviy aloqadordir, zero, ularning material tomoni, ya'ni ifodalovchi sifati aksariyat hollarda tayyor ravishda beriladi. Bu esa kichik til belgilari misolida

¹ Qarang: Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. – М., 1977. – С. 156-159.

² Слюсарева Н.А. Теория Ф.де Соссюра в свете современной лингвистики. -М.,1975.-С.73-74.

aniq ko‘zga tashlanadi. Katta til belgilarining (bunda gap nazarda tutilmoqda) material tomoni ham sintagmatik qatorda shakllanadi¹. Erkin so‘z birikmalari yoki gapning nutq doirasida ifodalanishi bunga misol bo‘la oladi.

Til elementlarining faollashuvi uchun sintagmatik qator makon sanaladi. Hatto birgina fonema ham sintagmatik qator doirasida konkret qo‘llanilganda faollashadi va mazmun ifodasiga erishadi. Masalan, **ish** morfemasiga **-chi**, **-siz**, **-li** kabi so‘z yasovchi qo‘shimchalar qo‘shilishining o‘zi eng kichik sintaktik munosabatga misol bo‘la oladi. Bunda **ish** – ob‘yekt, **-chi** qo‘shilganda esa sub‘yekt ma‘nosi ifodalanib, paradigmatic qator doirasida ham eng kichik sintaktik munosabatlar mavjudligidan dalolat beradi. Bu munosabatlar asosida shakllangan sintaksisni kichik sintaksis deb ataymiz. Boshqacha aytganda, u passiv xarakterda bo‘lib, hali bu uning faollashuvi degan gap emas. To‘g‘ri, bu holatda ham sintaktik jihatdan shakllanish mavjudligi kuzatiladi, biroq u paradigmatic qator sathidan sintagmatik qatorga to‘liq o‘tib ketmaydi, ya‘ni sintaktik jarayon paradigmatic qator tasarrufida qoladi. Shuning uchun biz sintaktik shakllanishning bu turini **mikrosintagmatik munosabatlar** deb o‘rganamiz.

Mikrosintagmatik munosabatlar jarayonida yasovchi asos va yasovchi formantlar asosida yasalish bo‘las-da, ularda mavhumlik va umumiylik belgilari to‘liq saqlanib qoladi. Boshqacha aytganda, ular dinamik tus ololmaydi. Hatto so‘z birikmalari ham nutqdan tashqari holatda mavhumlik va umumiylik qurshovida bo‘ladi. Shuning uchun ham F.de Sossyur to‘g‘ri chiziq bo‘ylab ketma-ketlik qonuniyati asosida faollik ifodasini oluvchi turli qo‘shimchalarning qo‘llanilishi ham o‘ziga xos sintaksis ekanligini aytganda haqli edi².

Ko‘rinadiki, tilda so‘z, uning ma‘nosi va tovush ifodalaridan muhimroq narsa yo‘q. Demak, til sistemasi katta va nisbatan kichik belgilarning yig‘indisidan tashkil topgan. Gapni esa katta-kichik belgilarga faollik beruvchi makon deb tushunamiz. Gap o‘z xususiyatiga ko‘ra, bir paytning o‘zida

¹ Qarang: Гак В. Г. Высказывание и ситуация // Проблемы структурной лингвистики. – М., 1973. – С. 353-354.

² Qarang: Slyusarova N.A. Ko‘rsatilgan asar, 74- bet.

paradigmatik va sintagmatik rejalarning har ikkalasi bilan aloqador bo‘ladi. U paradigmatik reja bilan o‘z unsurlarining morfologik jihatdan qaysidir bir so‘z turkumining vakili ekanligi bilan bog‘liq. Bu so‘zlar gap tarkibida konkret qo‘llanilmaganlaricha mavhumlik va umumiylik belgilari og‘ushida bo‘ladi. Masalan, **men, uy, bormoq** so‘zlarining faollashuvi masalasiga e‘tibor beraylik. Ayni paytda ushbu so‘zlar mazmunan mavhum va umumiydir. Konkretlik berish uchun ularni faollashtiramiz va sintagmatik qator shartlaridan kelib chiqqan holda ketma-ket talaffuz etamiz: **Men uyga bordim.**

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, bunga o‘xshash til elementlarining aktuallashuvi so‘zlovchi tomonidan mexanik hamda stixiyali tarzda bajariladi. Chunki inson, agar u o‘z ona tilida so‘zlashayotgan bo‘lsa, hayotiy tajribasiga tayangan holda juda katta ko‘nikma hosil qilgan bo‘ladi. Bundan tashqari, til elementlarining nutqda faollashuvi so‘zlashuv muhiti, ekstralingvistik omillar bilan ham uzviy bog‘liq hisoblanadi. Shu bois yuqorida berilgan gap **Men uyga boryapman, Men uyga boraman, Men uyga bormoqchiman, Men uyga bormoqchi edim** va hokazo tarzida ham ifodalanishi mumkin.

Shuni aytish kerakki, til elementlarining konkret faollashuvi uchun nutq muhiti bilan **kognitiv** (bilish) nazariyaning ahamiyati katta. Kognitiv nazariya tilning real qo‘llanilishini ta’minlovchi asosiy komponentlardan biri hisoblanadi. Bunda quyidaqilar muhim ahamiyat kasb etadi:

- 1) jumlaning grammatik strukturasi tabiati;
- 2) nutq tempi, urg‘u, ohang, tonning ozgaruvchanligi, jestika, mimika, gavdaninig harakati kabi qator paralingvistik omillar;
- 3) kommunikativ muhitga munosabat. Bunda e‘tiborga molik bo‘lgan ob‘yektlar, kishilar va hokazolar nazarda tutiladi;
- 4) so‘zlovchi to‘g‘risida xotirada bo‘lgan fikrlar hamda kommunikativ muhit to‘g‘risidagi tasavvur;
- 5) nutq so‘zlanayotgan paytda sodir bo‘lgan diskurs (muloqot);
- 6) pragmatik muhit haqidagi umumiy tasavvur.

Ko‘rinadiki, yuqorida keltirilganlarning barchasi pragmatik qurshov omillari sanaladi va ular pragmatik voqelikning vujudga kelishida asosiy komponentlar hisoblanadi¹. Nutq muhiti bo‘lmas ekan, til elementlari mavhum va umumiylikicha qoladi. Til voqeligining elementlari bir butun mazmun ifodasini berayotgan boshqa elementlar bilan munosabatga kirisha oladigan muhit doirasidagina aniqlik darajasiga ko‘tariladi².

Misol uchun quyidagi gap tarkibiy qismlarining faollashuviga e‘tibor beraylik:

Dovud baqqol hujrani topib olgan edi (Sh. Xolmirzayev. Qil ko‘prik).

왜, 거기서 혼자 식사를 하세요?(이철환, 연탄길, 13 bet)

Nima uchun ovqatni yolg‘iz tanovul qilyapsan?

Berilgan gap tarkibiy qismlarining faollik darajasiga ko‘tarilishi ayni paytda tushum kelishigi shakli **-ni** orqali amalga oshgan, zero gapning sintagmatik zanjiri faqat ana shu element orqaligina shakllanmoqda.

Xuddi shunday holat koreys tilidagi misolda **-를 (-ni)** kelishik qo‘shimchasi yordamida shakllanganligini guvohi bo‘lamiz.

Shunday qilib, mavhum va umumiy holatda bo‘lgan til elementlari paradigmatic rejani va aniq mazmun ifodasini beruvchi faol holdagi nutq elementlari esa sintagmatik rejani asoslaydi degan xulosaga kelamiz. Til elementlarining faollashuvi esa har bir tilning o‘zining ichki imkoniyatlari bilan uzviy bog‘liq va aynan ana shu imkoniyatlar paradigmatic va sintagmatik rejalarni bir-biri bilan tutashtiruvchi omillar sanaladi.

Shuni aytish kerakki, paradigmatic qator og‘ushidagi til elementlarining mikrosintagmatik munosabatlari faol holatda bo‘lmaydi. Bu elementlarining faqatgina sintagmatik qatorda ta‘minlanadi. Shuning uchun, hatto fonologik elementlar ham sintagmatik qatordagina faollik belgisini oladi. So‘z turkumlari masalasiga kelsak, ular ham gap bo‘laklari funksiyasida faol sanaladi.

¹ Qarang: Дейк Т.А.ван. Язык.Познание.Коммуникация.(Olimning fikri N.Q.Turniyozovning ” Matn lingvistikasi” asaridan olindi. – Samarqand, 2004, 30-bet).

² Qarang: Степанов Г. В. Типология языковых состояний и ситуаций в странах романской речи. – М., 1976. – С.31.

Boshqacha aytganda, biror bir tushuncha gap bo‘lagi vazifasini olishi uchun uning faollashuvi zarur. Bu tushunchaning faollashuvi uning so‘zlovchi shaxs e‘tiboriga aniq o‘tishi demakdir, chunki oddiy tushunchaning o‘zi ongning mahsuloti bo‘lib, u mavhum va umumiy mazmunga ega¹.

Til elementlarining belgilari faollashuvida ularning har ikki sifatini (ifodalovchi va ifodalanivchi) ham anig his qilish mumkin. Belgisiz faollashuv esa til belgilarining nutq doirasida yashirin tarzda ishtirok etishini taqozo etadi. Bunda ularning biror bir sifati ro‘yirost ifodalanmaydi. Masalan:

Mana bu lahmlardan kabob bilan osh qilasan. Qozon ikkita (P. Qodirov. Qadrim).

너의 집 음식엔 특별한 양념이 들어 있다. 정성이 듬뿍 든 엄마의 양념. (박인식, tv동화 행복한 세상, 239 bet)

Sening uying ovqatlarida o‘ziga xos ziravor bor. Ochiq ko‘ngillik bilan tayyorlagan onaning ziravori.

Keltirilgan misolning ikkinchi gapida **Ikkita qozon bor** jumlasining mazmuni **bor** so‘zining ishtirokisiz **Qozon ikkita** holda berilgan. Muhimi shundaki, tushirilib qoldirilayotgan gap unsurlari berilayotgan xabarlar mazmunida o‘z ta‘sir kuchiga egadir. Ular aniq morfologik ko‘rsatgichiga ega bo‘lmasa-da, mazmuni anglashilmoqda va o‘zlari qatnashayotgan gap unsurlarining sintaktik faollashuvi uchun kuchli ta‘sir ko‘rsatmoqda. Bu jarayonda, albatta, nutq muhitining mohiyati ham kattadir. Chunki ana shu so‘z va jumalarning mazmunan saqlanishi va shaklan tushirilib qoldirilishi uchun nutq muhiti sharoit yaratib bermoqda. Shuning uchun til elementlarining tildan nutqqa belgisiz holda ko‘chirilishida tashqi omillarning ahamiyati g‘oyat muhim va sezilarli bo‘ladi.

Fikrimizni isbotlash uchun yuqorida berilgan misolga nazar tashlaylik: **Mana bu lahmlardan kabob bilan osh qilasan** gapida birinchi va ikkinchi so‘zlarning sintaktik faollashuvi qisman **lahm** so‘zi bilan bog‘liq bo‘lsa-da, ular asosan, nutq muhiti ta‘sirida mustaqil holda amalga oshirilgan. –**dan** affiksi esa

¹ Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. –М., 1955.-С.87.

bir yo‘la **lahm, kabob, osh** so‘zlarining faollashuvi uchun xizmat qilmoqda. Bundan tashqari, **kabob** va **osh** so‘zlarining faollashuvida fe‘lning ham ta’siri bor. Lekin ikkinchi jumla unsurlariga, ya’ni **qozon, ikkita** so‘zlariga sintaktik faollik berayotgan biror bir morfologik belgi ishtirok etmagan. Demak, ularni faollashtiruvchi yolg‘iz omil **bo‘lmoq** fe‘lining **bor** shaklini yashirib kelayotgan nutq muhitidir. Koreys tilidagi birinchi gapda esa -의 (-ning), -엔 (-da), -이 (**bosh kelishik qo‘shimchasi**) qo‘shimchalari 너 (**sen**), 음식 (**ovqat**), 양념 (**ziravor**) so‘zlarining faollashuvi uchun ishlatilmoqda. Ikkinchi misolda esa 엄마의 양념 (**onaning ziravori**) birikmasidagi -의 (-ning) hamda tushirib qoldirilgan 있다 (**bor bo‘lmoq, mavjud bo‘lmoq**) fe‘li birikmaning faollashuvi uchun xizmat qilmoqda. Gap unsurlarining faollashuvi jarayonida shunday hollar ham uchraydiki, ularga ko‘ra ma’lum bir so‘z ikkinchi so‘zning sintaktik faollashuvi uchun asosiy omil bo‘lsa-da, uning o‘zi faollik darajasiga ko‘tarilishi uchun boshqa bir so‘zning yoki nutq muhitining yordamiga muhtoj bo‘lib qoladi. Masalan, **maktab internat, soqol tovoq, dala hovli** singari birikmalar gap tarkibida kelganda ana shunday hol yuz beradi. Bu birikmalardagi hokim so‘zlarni faollashtiruvchi birinchi so‘zlar nutq muhiti ta’siridagina sintaktik faollik oladi. Agar mazkur birikmalar nutqdan tashqari holatda olinib tahlil etilsa, ya’ni ularga til elementlari sifatida qaralsa, birinchi so‘zlar ikkinchilariga to‘liq faollik baxsh eta olmasa-da, ma’lum darajada aniqlik kiritadi, lekin o‘zlari mutlaqo mavhum va umumiylicha qolaveradi.

Shuning uchun til belgisining sintaktik faollashuvi har doim tilga tegishli omillar bilangina amalga oshadi, deb o‘ylamasligimiz kerak, zero til omillaridan tashqari til tashqi omillari ham (ekstralingvistik omillar) mavjud bo‘lib, ular tildan nutqda foydalanishimizda g‘oyat muhim ahamiyatga ega¹.

¹ Qarang: Степанова А.Н. Об актуализации и референции лингвистического языка// Иностранные языки в школе, №1, 1985.-С.15-17.

2. Gap komponentlarining bir va ko'p funksionalligi

Ishimizning avvalgi sahifalarida til belgilarining paradigmatic va sintagmatik rejalarga ko'ra o'rni masalasi bilan atroflicha tanishib o'tdik va shu jarayonda har bir til belgisini funksional faolligi uning tildan nutqqa ko'chirilgach vujudga kelishini aniqladik. Endi esa asosiy masala til belgilarining gap tarkibidagi funksional tavsifini belgilab berishdan iboratdir.

Aytish kerakki, gap so'zlarning o'zaro sintaktik munosabatini taqozo etadi. Boshqacha aytganda, gapning umumiy mazmuni so'zlar munosabati orqali ta'minlanadi, chunki so'z yordamida biz predmet va hodisalarni nomlaymiz. Ammo predmet va hodisalar, o'z qonuniyatlariga ko'ra so'zga aloqasi bo'lmagan holda mavjuddir. So'z bilan denotat va signifikat o'rtasida nisbiy bog'lanish mavjud, ya'ni biz biror tushunchaga ega bo'lish maqsadidagina ma'lum bir so'z orqali nimanidir aytamiz va bu haqda biror tushunchaga ega bo'lamiz. Aslida esa so'z bilan u atayotgan narsa o'rtasida hech qanday bog'lanish yo'q.

So'z va narsa o'rtasidagi muammo juda ko'p davrlar mobaynida tortishuvlarga sabab bo'lib keldi. Hatto XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Avstraliyada Rudolf Meringer tomonidan "So'z va narsa" nomli maktab ham vujudga keldi¹. Ana shuning o'zi ham so'z tilimizning eng muhim quroli ekanligidan dalolat beradi. Shuning uchun ham so'z bir paytning o'zida ham mazmun ifodasini, ham shakl va sintaktik funktsiya ifodasini bera oladi. Shuning uchun u tilimizning va nutqimizning barcha imkoniyatlarini yaratuvchi kuchga ega².

Bunday sifatga tilning birorta boshqa kategoriyadagi elementi ega emas. Oddiy bir misol keltiraylik. Ko'pgina so'zlar bir paytning o'zida morfema ham sanaladi. Lekin bu so'zlarga morfema tarzida qarasaq, ularning ko'p funksionalligi o'z-o'zidan inkor qilinadi. Masalan, **non**, **kon** kabi so'zlar morfemalar kategoriyasiga ham bemalol kiraveradi. Ammo morfemalar, so'zlardan farqli

¹ Turniyozov N.Q. Tilshunoslikka kirish.- Samarqand, 2006, 50-bet.

² Qarang: Будагов Р.А. Введение в науку о языке.-М., 1965.-С.9.

ravishda, sintagmatik qator doirasida harakat qila olmaydi. Ular uchun asosiy makon soʻzdir. Morfemalar sintagmatik qator doirasiga soʻz orqali, unung tarkibidagina kiritiladi. Soʻzlar esa bu qatorda erkin harakat qiladi. Shu sababli bir boʻgʻinli soʻzlar gapdan tashqari holatdada morfema sanalishi mumkin.

Masalan: **Non yopildi – Yopildi non; Sir saqlandi – Saqlandi sir.**

Koʻrinadiki, soʻz sintagmatik qatorda erkin harakat qila olgani uchun bir mazmunning turlicha ifodasi shakllarini bera oladi. Morfemalar esa, nafaqat sintagmatik qator doirasida, balki soʻz doirasida ham harakat qila olmaydi. Lekin shunday boʻlsa-da, morfemalarning ham sintagmatik qatorda oʻziga xos xususiyatlarini koʻra olamiz. Masalan, ular bir soʻz doirasidan chiqa olmagan holda, shu soʻzning ikkinchi bir soʻz bilan sintagmatik munosabatlarini tiklaydi. Bu sohada, ayniqsa, sintaktik shakl yasovchi morfemalarning ahamiyati katta.

Shuni ham aytish kerakki, soʻzlarning yana bir muhim tomoni ular koʻp hollarda oʻz morfologik kategoriyalariga xos imkoniyatlar doirasidan chetlashib qolishi ham mumkin. Fikrimiz isbotini quyidagi misollarda koʻrib oʻtamiz:

1. ***Bu uy usta Safarning mehmonxonasi ekan*** (O. Husanov. Taqilmagan uzuk).

2. ***Bu joy- daryoning tirsagi*** (Y. Shamsarov. Vorislar).

1. **공항은 사람들이 만드는 속도의 물결이다.** (이병률, 바람이 분다 당신이 좋다, 40 bet)

Aeroport odamlardan yasalgan toʻlqindir.

2. ***이 곳은 강의 중간지점이다.***

Bu joy – daryoning tirsagi.

Oʻzbek tilidagi birinchi gapda va koreys tilidagi birinchi misolda **usta Safar** hamda **사람들이 만드는 (odamlardan yasalgan)** soʻzlari morfologik nuqtai nazardan sifat funksiyasini bajarayotganligini va sintaktik nuqtai nazardan esa, aniqlovchi funksiyasida kelayotganligini koʻramiz. Chunki oʻzbek tilidagi **mehmonxona** va koreys tilidagi **물결 (toʻlqin)** soʻzlari oʻzidan oldin kelgan shu birikmalar tomonidan aniqlanmoqda. Ikkinchi misollarda ot kategoriyasiga mansub **tirsagi** va **중간지점 (tirsagi)** soʻzlari feʼl funksiyasida

kelayotganligini ko‘ramiz. Ayni paytda **tirsagi** so‘ziga shu funksiyani berayotgan **sanalmoq** fe‘li yashirin holda kelmoqda. Biroq, shunday bo‘lsa-da, u **tirsagi** so‘zining nafaqat morfologik kategoriyasi mazmuniga, balki sintaktik funksiyasi mazmuniga ham ta‘sir etmoqda. Boshqacha aytganda, bu so‘z otlarga xos bo‘lgan to‘ldiruvchi, izohlovchi, aniqlovchi va hokazo funksiyalarning birida emas, balki gapning bosh bo‘laklaridan biri – kesim vazifasida kelmoqda.

Koreys tilidagi misolda ham **중간지점 (tirsagi)** so‘zi ot so‘z turkumiga mansub bo‘lib, ayni shu gapda kesim vazifasini bajarmoqda.

Gap tarkibida biror bir so‘zning o‘z morfologik kategoriyasiga xos belgilar doirasidan chiqib, ikkinchi bir kategoriyadagi belgilarni qabul qilishini **funksional transpozitsiya** hodisasi deb ataymiz¹. Umumiy tilshunoslikka oid manbalarda transpozitsiya keng va tor ma‘nolarga ega bo‘lgan termin ekanligi qayd etiladi. Keng ma‘noda transpozitsiya ma‘lum bir til formasining boshqa formaga ko‘chirilishi asosida namoyon bo‘ladi. Masalan, zamon, shazs-son, mayl shakllarining hamda so‘z ma‘nosining metaforik, metonimik ko‘chirilishi kabilar shular jumlasidandir. Tor ma‘noda esa, transpozitsiya so‘zlarning turkumdan turkumga ko‘chishiga daxldor hodisalarni o‘zida aks ettiradi. Shunga ko‘ra uning ikki turi: 1) to‘liqsiz yoki sintaktik transpozitsiya; 2) to‘liq yoki morfologik transpozitsiya farqlanadi².

Funksional transpozitsiya hodisasini har qanday morfologik kategoriyaga xos so‘zlar misolida ham kuzatish mumkin:

1. ***Muncha shirin bu bola!*** (O‘.Hoshimov. Duyoning ishlari).

어쩔 이렇게 귀여운 아이가 있을까!

2. ***Aytishga oson. Hammasi ishlik odamlar*** (O‘.Usmonov. Sirli sohil).

말하기는 쉽다. 그 사람들은 바쁘다.

이렇게 황홀한 설렁탕은 내 생전 처음 먹어보네 그려. (박인식, tv동화 행복한 세상, 78 bet)

Bunaqangi bamaza sho‘rvani umrimda birinchi bor yedim.

¹ Qarang: Балли III. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М., 1955 -С.130-140.

² Qarang: Rahimov A.S. Leksik va semantik derivatsiya muammolari. – Toshkent, 2011, 134-135-betlar.

Shuni alohida qayd etish kerakki, soʻzning oʻz funksiyasiga koʻra bir morfologik kategoriyadan ikkinchi morfologik kategoriyaga koʻchirilishi faqat sintagmatik qator doirasidagina mumkin boʻladi. Masalan, berilgan misollarda **shirin** va **oson** soʻzlari, koreys tilidagi misollarda esa 귀여운 (**shirin, yoqimtoy**), 쉽다 (**oson**) hamda 황홀한 (**bamaza**) soʻzlari shaklan sifat kategoriyasiga mansubdir. Biroq funksiya nuqtai nazaridan oʻz morfologik kategoriyasi doirasidan uzoqlashgan. Shuning uchun soʻzlarning oʻzaro munosabatga kirishish imkoniyatlari ularning bajarayotgan sintaktik funksiyalari bilan chambarchas bogʻliq boʻladi. Boshqacha aytganda, tilda mavjud boʻlgan barcha elementlar maʼlum soʻz turkumlariga tegishli boʻladi va ularning nafaqat leksik, balki grammatik jihatdan ham oʻziga xos tomonlari mavjud. Maʼlum bir grammatik shakl ifodasidagi soʻzlar ortiqcha va qoʻshimcha maʼnolardan holi etilgan boʻladi. Bu esa, oʻz navbatida, ularning sintaktik munosabatlarini ifodalash uchun moʻljallanganligidan dalolat beradi¹.

Shuni taʼkidlash kerakki, gapning har bir bevosita ishtirokchi (BI) elementi uning ajralmas bir boʻlagidir. Bevosita ishtirokchi elementlarning barchasi funksional elementlarga ega boʻladi. Chunki gap yoki jumla tarkibiga birorta element maqsadsiz kiritilmaydi. BI (bevosita ishtirokchilar) metodining til materialiga samarali qoʻllanishi mumkinligi va uning ayrim tamoyillari deskriptiv tilshunoslikda L. Blumfild tomonidan aytilgan va koʻrsatib berilgan edi. Ammo shuni ham aytish lozimki, mazkur metodning tamoyillarida koʻzda tutilgan asosiy maqsad va vazifalariga yaqin gʻoyalar F.de Sossyurning lingvistik qarashlarida ham kuzatiladi².

Biroq bevosita ishtirokchilar metodining dastlab til materialiga tadbiq etilishi va uning asosiy asosiy tamoyillarining ishlab chiqilishi amerikalik tilshunos K. Payk nomi bilan bogʻliq. Olim oʻzining “Taksemalar va bevosita

¹ Qarang: Гумбольдт В.фон. Избранные труды по языкознанию. –М.,1984.-С.334.

² Qarang: Апресян Ю.Д. Непосредственно составляющих метод //Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.-С. 332.

ishtirokchilar” deb nomlanuvchi maqolasida bu metodni birinchi bor amalda qo‘llagan edi¹.

Struktur tilshunoslikning taraqqiyoti keyingi davrlarda bevosita ishtirokchilar metodining nazariy va amaliy masalalari amerikalik tilshunoslar R.Uells, Z.Xarris, Ch.Xokket, Ye.Naydalar tomonidan yanada mukammalroq talqin etildi. Bevosita ishtirokchilar metodi jarayonida gap tuzilishining barcha leksik grammatik-muammolari til elementlarining paradigmatic reждан sintagmatic rejaga ko‘chirilishi bilan bog‘liq bo‘lgan qonun-qoidalar doirasida o‘z ifodasini topadi. Ayrim til elementlari o‘zlarining asliy morfologik shakllarida qo‘llansa, ayrimlari yasama shakllarga kiradi.

Shuni ta’kidlash kerakki, gap unsurlarining funksional sifatlari o‘z-o‘zidan hosil bo‘lib qolmaydi. Ularga ma’lum bir funksiyaning berilishi uchun faqatgina til imkoniyatlarining o‘zi kamlik qiladi. Bunda, albatta, nutq muhitining talablari bilan ham hisoblashishga to‘g‘ri keladi. Nutq muhitida esa, yuqorida ta’kidlaganimizdek, inson omili yetakchilik qiladi. Demak, til elementlarining nutqda ma’lum bir funksiyasiga ko‘ra aktuallashuvi uchun so‘zlovchi shaxs asosiy omillardan biri hisoblanadi. Masalan:

1. Nizom uchun saroydagi eng ishonchli odam Humoyun edi (P.Qodirov. Avlodlar dovoni).

니즘이 성 안에서 믿을 수 있는 사람은 휴모윤이었어요.

2. U suv yo‘li bilan Ganga daryosi tomonga yo‘l oldi (P. Qodirov. Avlodlar dovoni).

할머니의 모습이 보고 싶어서 일부러 그쪽을 향해 걸어갔다. (연탄길, 19 bet)

Onamni ko‘rishni istaganim uchun ataylab shu tomonga qarab yurdim.

Gap unsurlaridan birining o‘ta faol ikkinchisining esa nisbatan kamroq faol darajada qo‘llanilishi faqatgina nutq muhitining o‘ziga emas, balki so‘zlovchining xohishiga ham ma’lum darajada bog‘liq bo‘ladi. Buni yuqorida keltirilgan misollarda ko‘rib o‘tishimiz mumkin.

¹Turniyozov N.,Turniyozovza K.,Xayrullayev X. Struktur sintaksis asoslari.–Toshkent, Fan: 2009,70-71-bet.

Birinchi misolda **ishonchli odam Humoyun edi** (koreys tilidagi misolda 믿을 수 있는 사람은 휴모윤이었어요) birikmasi tub struktura bo'lsa, qolgan so'zlarning barchasi umumiy sintaktik strukturani tashkil etmoqda.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, sintaktik qurilmalar qonun-qoidalarini o'rganishda tub struktura tushunchasi g'oyat muhim ahamiyat kasb etadi, zotan, u sintaktik struktura shakllanishi uchun asosiy "xomashyo" sanaladi. Lekin shuni alohida ta'kidlash kerakki, tub struktura masalasi jahon tilshunosligida hozirgacha o'z yechimini to'liq topa olgani yo'q. Ba'zi tilshunoslar uni tayanch struktura (ядерная структура) tarzida talqin etsalar, boshqalari mazkur strukturani semantik struktura bilan tenglashtiradilar. Ehtimol, shu bois rus tilshunosi V.A.Zveginsev hozirgi tishunoslikda tub struktura kategoriyasidan o'ta ommalashib ketgan, shu bilan birga, o'ta mavhum strukturani topish qiyin degandir¹.

Tub struktura tushunchasini lingvistik tadqiqotlarga dastlab N.Chomskiy kiritadi va uni "tafakkurdagi tushuncha" ma'nosida izohlaydi².

Tub struktura tushunchasi o'zbek tilshunosligida maxsus tadqiqot mavzusi bo'lganicha yo'q. Bu haqda faqat ayrim tilshunoslarimizning ishlarida qisqacha berilgan fikrlarni kuzatish mumkin³. Koreys tilshunosligida esa bu sohada aytilgan fikr va mulohazalarni uchratmadik.

Shunday qilib, biz mazkur ishimizda tub struktura deganda, N.Chomskiy ortidan borib, gapning sintaktik strukturasi uchun asos bo'ladigan ichki semantik yoki tafakkur strukturasi tushunamiz. Bu struktura nisbiy mavhumlik belgisida va imkon qadar minimal holatda bo'ladi. Chunki mavhumlik til sistemasi belgilarining barchasiga xos bo'lib, yuqorida ta'kidlaganimizdek, u faqat belgi nutqqa ko'chirilgandan keyingina konkretlashadi. Bu narsalarning barchasi,

¹ Звегинцев В.А. Язык и лингвистическая теория. – М., 1973. – С.180.

² Chomskiy N. Language and Mind.-N.y., 1968 pp. 15-16.

³ Qarang: Turniyozov N.Q. Qo'shma gap sintaksisi.-Samarqand,1993,14-bet; Turniyozov B.N. Hozirgi o'zbek tilida teng komponentli murakkab sintaktik qurilmalar derivatsiyasi.-Samarqand,2008,30-31-betlar; Yaxshiboyev G' Hozirgi o'zbek tilida soda gap derivatsiyasi// Nomz.dis.avtoref. -Samarqand, 2004.

albatta, soʻzlovchining nutqiy faoliyati bilan bogʻliqdir. Chunki inson tafakkuri til bilan va, oʻz navbatida, til inson ongining faoliyati bilan uzviy aloqadordir.

Yuqoridagi misol tahliliga qaytadigan boʻlsak, **uchun** koʻmakchisi va **saroydagi** soʻzidagi **-dagi** (안에서) qoʻshimchasi funksional faollik koʻrsatmoqda. Agar **uchun** koʻmakchisi **Nizom** soʻziga funktsiya berayotgan boʻlsa, **-dagi** (안에서) qoʻshimchasi **saroy** (성) soʻziga shunday xususiyat bermoqda. Ayni holatda ham soʻz tanlash bobida soʻzlovchining istak-xohishini eʼtiborga olishga toʻgʻri keladi. Chunki u jumlani boshqacha tarzda ham bemalol faollashtira olar edi.

Ikkinchi misolda **bilan** va **tomon** koʻmakchi soʻzlarining funksional faolligi koʻzga tashlanadi. Chunki ularning har ikkalasi ham alohida sintagmatik birliklarni boshqarib kelmoqda: **suv yoʻli bilan; Ganga daryosi tomonga**. Ayni paytda ikkinchi birikma tarkibidagi **-ga** qoʻhimchasi semantik va sintaktik jihatlardan, funksiyasiga koʻra ham faol emas. Shuning uchun uning ishtirokisiz ham birikma shakli **tomon** soʻzi orqali boshqarilaveradi: **Ganga daryosi tomon yoʻl oldi**.

Koreys tilidagi ikkinchi misolni koʻrib chiqadigan boʻlsak, **-의 (-ning)**, **-이 (bosh kelishik qoʻshimchasi)**, **-서 (uchun)** qoʻshimchalari **할머니 (ona)**, **싶다 (xohlamoq)** soʻzlarining faollashuviga olib kelmoqda. **-을 향해 (-ga tomon)** soʻzi esa **그쪽을 향해 (shu tomonga qarab)** birikmasining funksional faolligi uchun qatnashganligini kuzatishimiz mumkin.

Shunday qilib, yuqorida keltirilgan gaplarning sifatlari bilan tanishib oʻtdik. Gapning har bir unsurining sintaktik faolligi masalasini ham shu tarzda tahlil etish mumkin. Tahlilning bu uslubi bir koʻrinishdan gapning faqat sintaktik shaklinigina oʻrganishga qaratilgandek tuyulsa-da, u maʼlum darajada gapning semantik shaklini oʻrganishda ham ahamiyatga ega. Chunki semantik tushunchalar sintaktik munosabatlar asosida vujudga keladi.

I bob bo'yicha xulosa

Tadqiqot ishimizning mazkur bobida virtual belgilarning faollashuvi, gap komponentlarining bir va ko'p funksionalligi tabiatini o'rganish jarayonida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Til sistemasining virtual belgilari, asosan, paradigmatic qator elementlari ekanligi aniqlandi hamda paradigmatic qator elementlari o'rtasidagi munosabatlarni tafakkurimiz, ongimiz orqaligina his eta olishimiz, chunki ular aniq ifodaga ega emasligi o'rganildi.

2. Til elementlarining faollashuvi uchun birdan-bir makon sintagmatik qator ekanligi belgilandi.

3. Til belgisi, paradigmatic va sintagmatik rejalarining qaysi birida o'rganilishidan qat'i nazar, o'zining ifodalovchi va ifodalanuvchi belgilariga ko'ra ajralib turishi ta'kidlandi.

4. Til elementlarining konkret faollashuvi uchun nutq muhitining ham ahamiyati katta. Nutq muhiti bo'lmas ekan, til elementlari mavhum va umumiylikicha qoladi.

5. Mavhum va umumiylik holatida bo'lgan til elementlari paradigmatic rejani va aniq mazmun ifodasini beruvchi faol holatdagi nutq elementlari esa sintagmatik rejani asoslaydi, degan xulosaga kelamiz.

6. Paradigmatic qator og'ushidagi til elementlarining mikrosintagmatik munosabatlari faol holatda bo'lmaydi. Bu elementlarning haqiqiy faolligi faqatgina sintagmatik qatorda ta'minlanadi.

7. So'zning o'z funksiyasiga ko'ra bir morfologik kategoriyadan ikkinchi morfologik kategoriyaga ko'chirilishi faqat sintagmatik qator doirasidagina mumkin bo'ladi.

8. Gap unsurlarining funksional sifatlarini o'z-o'zidan hosil bo'lib qolmaydi. Boshqacha aytganda, ularga ma'lum bir funksiyaning berilishi uchun faqatgina til imkoniyatlarining o'zi kamlik qiladi. Chunki nutq muhitining talablari bilan ham hisoblashishga to'g'ri keladi.

9. Nutq muhitida esa soʻzlovchi shaxs yetakchi omil sanaladi. Demak, til elementining nutqda funksiyasiga koʻra faollashuvi uchun soʻzlovchi shaxs asosiy vositalardan biridir, degan xulosaga kelamiz.

10. Gap unsurlaridan birining oʻta faol va ikkinchisining nisbatan kamroq faol darajada qoʻllanilishi faqatgina nutq muhitining oʻziga emas, balki soʻzlovchi shaxsning istak-xohishiga ham maʼlum darajada bogʻliq boʻladi.

11. Gap yoki jumla tarkibiga birorta element maqsadsiz kiritilmaydi, degan xulosaga kelamiz. Ana shu jarayonda gap tuzilishining barcha leksik-grammatik muammolari til elementlarining paradigmatic rejadan sintagmatik rejaga koʻchirilishi bilan bogʻliq boʻlgan qonun-qoidalar doirasida oʻz ifodasini topadi.

12. Ayrim til elementlari oʻzlarining asliy morfologik shakllarida qoʻllanilsa, ayrimlari yasama shakllarga kiradi. Bularning hammasi gap unsurlariga funksional sifatlarni u yoki bu shaklda taqsimlash maqsadida yuz beradi.

II BOB. FORMAL - SINTAKTIK FUNKSIYALAR

Hozirgi davrgacha til belgilarining shakily sifatlari yetarli darajada o'rganildi. Lekin til belgilarining ma'nosi va funksiyasi bilan bog'liq muammolar hali izohtalabdir. Tilning har bir belgisi nutqda, ya'ni gap tarkibida aniq qo'llanilgandagina o'zining konkret ma'no ifodasiga va sintaktik funksiyasiga ega bo'ladi. Bugungi kunda til belgilarining o'zaro munosabati muammosi kun tartibidagi asosiy masalalardan biri bo'lib turibdi. Bu muammo yechimining katta bir qismi til va nutq dixotomiyasi asosida quriladigan gap unsurlarining funksional tahlil nazariyasi bilan ham uzviy bog'liqdir.

Tilning har qanday belgisi ham o'zining aniq mazmuni va funksiyasiga faqat ma'lum bir gap doirasidagina ega bo'ladi, shu bilan birga, bu jarayonda o'ziga nisbatan kattaroq boshqa bir belgining tarkibiy qismi bo'lib keladi. Shunday ekan, belgi, agar u unga mukammallik baxsh etuvchi boshqa bir belgi tarkibida qo'llanila olmasa, belgi bo'la olmaydi¹.

Til belgisining turli ma'nolarda va funksiyalarda qo'llanilishida nutq jarayoni va so'zlovchi shaxsning ham muhim o'rni bo'ladi. Til belgisi kichik yoki katta bo'lishi mumkin. Shuning uchun u fonologik, morfologik yoki sintaktik nuqtai nazardan ham o'rganiladi. Fonema sifatida talqin etish uchun uni morfemalar qurshovida, morfema sifatida o'rganish uchun uni so'z qurshovida, so'z tarzida baholash uchun gap doirasida, gap sifatida o'rganish uchun matn tarkibida tahlil etishimiz lozim. Boshqacha aytganda, bu jarayonda iyerarxik munosabat shakllanganligini ko'ramiz. Shuni aytish kerakki, funksiya so'zini turlicha tushinish mumkin. Shuning uchun til elementlarining funksiyalarini ularning sintaktik funksiyalaridan farq qilish va ularni lingvistik tadqiqotning alohida sohasi sifatida talqin etish lozim.

1. Звегинцев В.А. Язык и лингвистическая теория.-М.,1973,-С. 231.

1. V.Mateziusning lingvistik nazariyasi. Gapning aktual bo‘laklarga bo‘linishi

Praga tilshunoslik maktabida funksional tahlil bobida salmoqli tadqiqot ishlari bajarildi. Bu sohada, ayniqsa, V.Matezius, A.Martine, N.Trubetskoy kabi tilshunos olimlarning xizmatlari katta bo‘ldi. N.Trubetskoy tilning fonologik tizimi bo‘yicha muhim natijalarga erishdi. Grammatik muammolar borasida V.Matezius, A.Martine kabi tilshunoslarning lingvistik nazariyalari dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Biz mazkur tadqiqot ishimizda V.Mateziusning lingvistik nazariyasi markazini tashkil etuvchi *gapning aktual bo‘laklari* muammosiga to‘xtalmoqchimiz. V.Matezius gapning aktual bo‘laklarga bo‘linishi nazariyasini o‘zining “ **О так называемом актуальном членении предложения** ” hamda “**Основная функция порядка слов в чешском языке**”¹.

Gapning aktual bo‘laklari nazariyasi jumlaning muayyan nutq muhitiga munosabati muammosiga asoslanib unda asosiy urg‘u jumlaning asosini tashkil etuvchi hamda xabarning yadrosini belgilovchi unsurlarga qaratiladi. Bu jihatdan gapning aktual bo‘laklari yosh grammatikachilarning psixologik sub‘ekt va psixologik predikat deb nomlangan tushunchalari bilan juda yaqin turadi. Chunki gapning aktual bo‘laklari ikkiga bo‘linib, ularning birini Vilen Matezius gapning boshlanish nuqtasi yoki “**asos**” (основа) deb, ikkinchisini esa “**yadro**” deb nomlaydi. Bu o‘rinda asos deganda nutq muhiti qurshovida tinglovchiga ham, so‘zlovchiga ham ma‘lum bo‘lgan gap unsuri, yadro deganda esa so‘zlovchi asos deb nomlanayotgan ana shu unsur haqida ma‘lumot beradigan va jumla orqali ifodalanayotgan xabarning yadrosini tashkil etuvchi unsur tushuniladi. Xabarning yadrosini *psixologik predikat* bilan, asosini esa *psixologik sub‘ekt* bilan qiyoslash mumkin.

¹ Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения. Основная функция порядка слов в чешском языке // Парижский лингвистический кружок. Москва: Прогресс, 1967,- С. 239-246.

Gapning aktual bo‘laklarga bo‘linishi odatdagi sintaktik tahlildan keskin farq qiladi. Ma’lumki, formal-sintaktik tahlilda gapning bosh bo‘laklari – ega va kesimning hamda uning ikkinchi darajali bo‘laklari – aniqlovchi, to‘ldiruvchi, hol kabilarning sintaktik vazifalari to‘g‘risida so‘z yuritiladi. Aslini olganda, formal-sintaktik tahlil deb ataluvchi bu nazariya ko‘p jihatdan mantiqiy qoidalarga asoslanadi.

Gapning aktual bo‘laklari nazariyasi esa, aslida u ham mantiqiy qoidalarga asoslansa-da, asosiy e’tiborni jumla komponentlarining kommunikativ jarayonida bajaradigan nutqiy funksiyalariga qaratadi. Masalan:

Temur Malik otga qamchi bosdi (Mirmuhsin. Temur Malik).

아버지는 맛있다면 밥 한 그릇을 다 비우셨습니다. (박인식, tv동화 행복한 세상, 164 bet)

Otam bamaza deb bir kosa ovqatni bo’shatdilar.

Berilgan jumlaning aktual bo‘laklarga bo‘linishiga e’tibor beraylik. Bu o‘rinda, agar kimning **otga** qamchi bosganligi nazarda tutilayotgan bo‘lsa, **Temur Malik** so‘zi jumlaning yadrosi hisoblanadi va **otga** so‘zi jumlaning asosi sanaladi. Temur Malikning nimaga qamchi urganligini aniqlash kommunikativ muhit tomonidan talab qilinganda esa **otga** so‘zi jumlaning yadrosi, **Temur Malik** so‘zi-asosi vazifasini bajaradi. Bord-yu Temur Malikning nima qilganligi xabar markazini tashkil etgan bo‘lsa, u holda **qamchi bosdi** so‘zi yadro, Temur Malik esa asos funksiyasida keladi.

Koreys tilidagi misolni tahlil qiladigan bo‘lsak, kim ovqatni yeganligiga mantitqiy ur‘gu berilayotgan bo‘lsa *아버지는* (**otam**) so‘zi gapning yadrosi *밥* (**ovqat**) so‘zi esa gapning asosi sanaladi. Otamning (*아버지는*) nimani yeganligi nazarda tutilayotgan bo‘lsa, u holda *밥* (**ovqat**) so‘zi jumlaning yadrosi, *아버지는* (**otam**) so‘zi esa asosi vazifasini bajaradi. Agar otamning nima qilganligi gapning markazida bo‘lsa, unda *비우셨습니다* (**bo’shatdilar**) so‘zi yadro, *아버지는* (**otam**) so‘zi esa asos vazifasida keladi.

Ko‘rinadiki, Vilen Matezius tomonidan ilmiy asoslangan gapning aktual bo‘laklari nazariyasi asosan ikki termin – **jumlaning asosi** va **jumlaning yadrosi** orqali ish ko‘radi. V.Mtezius o‘zining dastlabki tadqiqotlarida jumlaning asosi termini o‘rniga “**tema**” terminidan ham foydalangan. Lekin hozirgi tilshunoslikda “asos” o‘rnida “**tema**”, “yadro” o‘rnida esa “**rema**” terminlari keng qo‘llanilmoqda. Bunda *tema* xabarning so‘zlovchiga ham, tinglovchiga ham avvaldan, hech bo‘lmaganda, nutq jarayonida ma’lum bo‘lgan qismini, *rema* esa xabarning markazini tashkil etishi nazarda tutiladi.

Gapning aktual bo‘laklari nazariyasi V.Matezius ta’limoti asosida rus tilshunosligida ham mukammal talqin etildi. Bunda olimlardan K.Krushelnitskaya, I.Raspopov, V.Gak kabilarning xizmatlari katta bo‘ldi.

Rus tilshunosligida esa gapning aktual bo‘lagi tahlilida qo‘llanilgan terminlar “**данное**” va “**новое**” kabi yangi terminlar bilan almashtirildi¹. Biroq hozirgi paytda “tema” va “rema” terminlari ko‘proq qo‘llanilmoqda.

So‘ngi yillarda bu sohada rus tilshunosi N.Slusareva ko‘proq tadqiqot ishlari olib bormoqda. Ingliz tilshunosligida esa M.Hellidening ilmiy kuzatishlari diqqatga sazovordir².

Gapning aktual bo‘laklarini belgilashda jumla tarkibida qo‘llanilayotgan ayrim so‘zlar ham ahamiyat kasb etadi. Bunday so‘zlar, xususan, remani belgilashda alaohida o‘rin tutadi. Masalan:

Bu yigit Hafizadan ikki-uch yil avval maktabni tamomlagan (Mirmuhsin. Umid).

그 양반 요새 고생이 말이 아냐. (이철환, 연탄길, 132 bet)

Bu odam juda ko‘p azob tortgan.

Berilgan gaplarda **yigit** va 양반 (**odam**) so‘zlarining rema ekanligi qat’iydir. Chunki unlarning oldidan qo‘llanilayotgan **Bu** va 그 (**bu**) ko‘rsatish olmoshlari

¹ Крушельницкая К.Г. К вопросу о смысловом членении предложения // Вопросы языкознания, № 5, 1956; Распопов И.П. Актуальное членение и коммуникативно-синтаксические типы повествовательных предложений в русском языке // Автореф. докт. дис. – Уфа, 1964; Гак В.Г. Актуальное членение и лексико-грамматическая структура предложения // Русский язык зарубежом, № 3, 1968.

² Слюсарева Н.А. Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка. – М., 1981; Слюсарева Н.А. Об английском функционализме М.А.К.Хеллидея // В.Я, № 5, 1987.

bu soʻzlarni alohida taʼkidlamoqda. Shuning uchun jumla tarkibidagi boshqa soʻzning rema vazifasida kelishi imkoniyati cheklanmoqda. Bundan tashqari, baʼzi affikslar ham remani belgilashda muhim oʻrin egallaydi. Masalan:

Hamida bonugagina taalluqli boʻlgan sirni hech kimga aytib boʻlmaydi

(P.Qodirov. Avlodlar dovoni).

철수만 먼저 가져라. (남기심, 고영근, 표준국어문법론, 104 bet)

Cholsugina avval ketsin.

Berilgan jumalarda **Hamida bonu** va **Cholsu** soʻzlari oʻzbek tilida **-gina**, koreys tilidagi esa **-만 (-gina, faqatgina)** affikslari vositasida mantiqiy urgʻu olmoqda va bu uning xabar markazini, yadrosini tashkil etayotganini koʻrsatmoqda.

Shuni ham aytish lozimki, gapning aktual boʻlaklari faqat oʻzlari qatnashayotgan jumladagina funksional faollik koʻrsatadi. Shuning uchun maʼlum bir jumlada rema vositasida kelayotgan soʻz ikkinchi jumlada temaga aylanib qolishi ham mumkin. Masalan:

Bu uylar bari qingʻir-qiyshiq paxsadan. Lekin uylar ularga qadrdon

(Oybek. Pokiston taassurotlari).

그 케이크는 여전히 김이 나고 있었다. 세상 무엇보다도 바꿀 수 없는 할머니의 사랑이 배어있는 케이크였다. (박인식, tv동화 행복한 세상, 39 bet)

Bu pishiriq haligacha issiqgina. Dunyoda hech narsa oʻrnini bosa olmaydigan, buvamning mehri bilan pishgan pishiriq.

Oʻzbek va koreys tilidagi birinchi gaplarda, albatta, **uylar** hamda 케이크 (**pishiriq**) soʻzlari rema vazifasida kelmoqda. Biroq ikkinchi gaplarda mazkur soʻzlar tema mavqeidadir, chunki bu gaplarda xabarning yadrosi oʻzbek tilidagi misolda **qadrdon** soʻzi bilan, koreys tilidagi misolda esa 사랑이 배어있는 (**mehri bilan pishgan**) soʻzlari bilan belgilanadi. Bunday boʻlishi tabiiydir, zotan, biz muloqot jarayonida har doim aniqlikdan noaniqlikka qarab boramiz va bunda xabarning markazidagi soʻz mantiqiy urgʻu bilan belgilanib boraveradi.

Koʻrinadiki, V.Matezusning gapning aktual boʻlaklarga boʻlinishi nazariyasi jumla komponentlarining kommunikativ jarayonda bajaradigan

vazifalarini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ana shunga asoslanib ba'zi tilshunoslar buni funksional tahlil nazariyasi deb atashmoqdalar. Masalan, yuqorida tilga olingan N.Slusareva, M.Helide kabi tilshunoslarning tadqiqotlarida buni kuzatishimiz mumkin.

Bizningcha, mazkur masala ancha izohtalab ko'rinadi. Chunki gapning aktual bo'laklarining o'rnini jumla tarkibida barqaror xarakterli emas. Bir gap doirasida qatnashayotgan so'zlarning barchasi tema vazifasida ham, rema vazifasida ham kela oladi. Bu esa ularning mantiqiy urg'u olishi bilan bevosita bog'liqdir. Mantiqiy urg'u esa muayyan bir so'zga so'zlovchi tomonidan va tinglovchi tomonidan turlicha qo'yilishi mumkin. Masalan, so'zlovchi alohida ta'kidlayotgan so'z ba'zan tinglovchida reaksiya uyg'otmasligi, uning o'rniga tinglovchi boshqa bir so'zni ma'no jihatdan muhimroq deb bilishi ham mumkin. Bu umumiy masalaning bir tomonini taqozo etsa, ikkinchi tomondan, gapning aktual bo'laklari mantiqiy urg'u bilan uzviy bog'liq ekan, tilimizni yana mantiqiy qoidalar bilan to'ldirishi aniqdir. Chunki remaning belgilanishi mantiqiy urg'usiz bo'lmaydi. Uchinchidan, mazkur nazariyani sintaktik funktsiya bilan bog'lash qiyin, chunki so'zning sintaktik vazifasi muayyan bir gap sathida barqaror bo'ladi. Ushbu nazariyaga muvofiq esa, bir jumla tarkibidagi har bir so'z **tema** ham, **rema** ham bo'la oladi. Bu jarayonda gapning sintaktik strukturasi o'zgarishsiz qolaveradi. Shuni ta'kidlash kerakki, mazkur nazariyadan gapning semantik tahlilida foydalanish mumkin. Chunki aktual bo'laklar nomi bilan atalayotgan gap unsurlari mazmuniy nuqtayi nazardan ahamiyat kasb etadi.

2. Gapning aktual bo'laklarga bo'linishining jahon tilshunosligida o'rganilishi holati

Ma'lumki, gapning faol bo'laklarni aniqlashda ohangni nutq jarayonining eng muhim unsurlaridan biriga aylantiruvchi mantiqiy urg'u katta ahamiyatga ega. Mantiqiy urg'uning asosiy vazifasi gap unsurlaridan birortasini alohida bo'rttirib, ajratib ko'rsatishdan iboratdir. Shuning uchun mantiqiy urg'u orqali

ajratib ko'rsatilayotgan so'z yoki so'z birikmasi psixologik yoki mantiqiy kesim sanaladi. Mantiqiy kesim gapning ma'lum bir nutq jarayonidagi eng sermazmun va muhim unsuri hisoblanadi. Shunga ko'ra gap tarkibidagi boshqa so'zlar unga nisbatan mantiqiy ega vazifasida keladi¹.

Gapning har qanday bo'lagi ham mantiqiy kesim vazifasida kela oladi. Bu, asosan, qaysi so'zga mantiqiy urg'u tushishiga bog'liq. Shuning uchun ayrimlar bu hodisani gapning faol bo'laklarga bo'linishi deb nomlasalar, ayrimlar esa uni gapning mazmun nuqtai nazardan bo'laklarga bo'linishi deb atashmoqda. Har holda, nomlari turlicha bo'lsa-da, ularning mohiyati bir xil.

Gapning mazmunan faol bo'laklarga bo'linishi masalasini mantiq doirasidan til doirasiga olib o'tib, uni til nuqtai nazaridan tahlil etgan dastlabki tishunoslardan biri chex olimi Vilen Mateziusdir. Uning nazariyasiga ko'ra har bir jumlada xabarning boshlanish nuqtasi va uning semantik shaklining markazida turuvchi asosiy nuqtasi mavjud bo'ladi. Xabarning boshlanish nuqtasi deb e'tirof etiladigan so'z mazmunan nafaqat so'zlovchi shaxsga, balki tinglovchi shaxsga ham azaldan, hech bo'lmaganda nutq ijro etilayotgan muhitda ma'lum bo'ladi. Shunga ko'ra, gapning bunday bo'lagi ifoda etilishi lozim bo'lgan yangi xabarning asosi, uning tayanch nuqtasi deb ataladi. Xabarning asosiy nuqtasi esa jumlaning mazmuni markazida turuvchi so'z orqali ifodalanib, u tinglovchiga azaldan ma'lum bo'lmaydi, balki nutq jarayonida ravshanlashadi.

Shunday qilib, gapning faol bo'laklari xususidagi nazariyaning, asosan, ikki unsuri bor: xabarning boshlanish nuqtasi va asosiy nuqta. Mantiqiy urg'u har doim asosiy nuqtani ifodalovchi so'zga tushadi.

V.Mateziusning ushbu nazariyasi jahon tilshunosligida ham keng talqin etildi va sezilarli darajada rivojlantirildi. Ayniqsa, tilshunoslikning sintaksis bo'limining asosiy masalalaridan biri bo'lib qoldi. Masalan, I.P.Raspopov, K.G.Krushelnitskaya, V.G.Gak singari ko'plab tilshunoslarning ilmiy tadqiqotlari bunga misol bo'la oladi.

¹ Виноградов В.В. Исследования по русской грамматике. Изб.труды.-М.,-С.277.

Bu masalaga I.P.Raspopovning “Rus tilidagi darak gaplarning faol bo‘laklarga bo‘linishi va ularning kommunikativ-sintaktik turlari” nomli doktorlik dissertatsiyasi bag‘ishlangan¹.

I.P.Raspopov fikriga ko‘ra, gapning faol bo‘laklarga bo‘linishi nazariy sintaksisning asosiy masalalaridan biri sanalmog‘i lozim. Chunki u gapning kommunikativ vazifasi bilan uzviy bog‘liq. Gapning markazida uning kommunikativ vazifasi asosiy og‘irligini o‘ziga olgan so‘z yoki birikma turadi. Biroq olim gapning aktual bo‘laklarga bo‘linishini semantik sintaksisning masalalaridan biri ekanligini inkor etadi va bu haqdagi K.G.Krushelnitskaya fikriga tanqidiy nazar bilan qaraydi.

K.G.Krushelnitskaya, bizningcha, bu sohada to‘g‘ri va teran fikr bildiradi. Uning ta’kidlashicha, gapning aktual bo‘laklarga bo‘linishi masalasi o‘z mohiyati va tildagi ifodalanishiga ko‘ra, garchi uni sintaksisda o‘rganishayotgan bo‘lsa ham, gap unsurlarining semantik tomonini taqozo etadi².

Haqiqatdan ham sintaksis va semantika turlicha sohalardir. Biroq sintaksisni mazmunsiz shakl tarzida va, aksincha, mazmuni ham biror bir shakl qolipidan tashqarida o‘rganish maqsadga muvofiq emas. Shu sababli K.G.Krushelnitskayaning yuqorida aytib o‘tgan fikriga to‘liq qo‘shilish mumkin.

Bundan tashqari, gapning aktual bo‘laklarga bo‘linishi so‘z tartibi masalasi bilan ham uzviy bog‘liq. So‘z tartibi o‘zgarishi bilan gap unsurlarining kommunikativ vazifalari va funksiyalari ham o‘zgaradi. So‘z tartibi esa, o‘z navbatida, so‘zlovchining so‘zlashish uslubiga ham bog‘liq. Shu sababli gapning aktual bo‘laklari yolg‘iz bir gap doirasida ham turlicha belgilanishi mumkin. Bu o‘rinda, albatta, so‘zlovchining so‘z tanlash mahorati ham katta ahamiyatga ega. V.G.Gak ta’kidlaganidek, gapning shakily tuzilishi ko‘p jihatdan uning unsurlarini tanlash va joylashtirish, xususan, fe‘l-kesimni tanlash masalasiga

¹ Qarang: Raspopov I.P. Ko‘rsatilgan asar, 78-b.

² Qarang: Krushelnitskaya K.G. Ko‘rsatilgan asar, 58-b.

ham bog‘liq. Bu jarayonga, shubhasiz, gapning aktual bo‘laklarga bo‘linishi sezilarli darajada ta’sir etadi¹.

Olimning fikriga ko‘ra, gap tarkibida maxsus elementlar, qo‘shimcha so‘zlar yordamida mazmuni bo‘rttirilayotgan so‘z mantiqiy urg‘u oladi va u berilayotgan xabarning asosiy nuqtasi sanaladi. Agar gap tarkibida maxsus elementlar yoki qo‘shimcha so‘zlar bo‘lmasa, u holda noaniq artikl bilan kelayotgan so‘z xabar mazmunining markazida bo‘ladi. Bordi-yu, har ikki vositaning birortasi ham gapda qatnashmayotgan bo‘lsa, dastlabki so‘z xabarning boshlanish nuqtasi, oxirgi so‘z esa uning asosiy nuqtasi sanaladi. Chunki so‘zlashuv jarayonida biz har doim aniqlikdan noaniqlikka qarab boramiz. Boshqacha aytganda, so‘zlashishdan asosiy maqsad ham qandaydir yangi axborot olish yoki eski axborotni yangilashdan iborat².

Ko‘rinadiki, V.G.Gakning sintaktik nazariyasi markazida gap mazmuni bilan uning shakli o‘rtasidagi uzviy munosabat turadi, zero, mazmunsiz shakl bo‘lmaganidek, biror bir shaklga asoslanmagan mazmun ham yo‘q. Yuqorida berilgan fikrlar shuni ko‘rsatadiki, gapning faol bo‘laklarga bo‘linishi va uning tahlili odatdagi sintaktik tahlil uslubidan farq qiladi. Birinchidan, gapning formal-grammatik bo‘laklari (bosh va ikkinchi darajali bo‘laklar) gapda so‘z tartibi o‘zgarmasa, o‘zgarmaydi. Faol bo‘laklar esa so‘zlovchi va tinglovchining ta’sirida o‘zgaraveradi. Ikkinchidan, formal-grammatik bo‘laklar asosida sintaktik munosabatlar yotsa, faol bo‘laklar zamirida semantik munosabatlar yotadi. Uchinchidan, formal-grammatik bo‘laklarning bosh va ikkinchi darajali turlari ham mavjud bo‘lib, ular bir necha gap unsurlarini taqozo etadi. Faol bo‘laklar esa atigi ikki unsurdan iborat, xolos.

Shuni ham eslatib o‘tish kerakki, gapning aktual bo‘laklarga bo‘linishi masalasi hozirgi zamon tilshunosligi uchun katta yangilik emas, biroq bu sohada qiyosiy jihatdan, tillarni o‘zaro solishtirgan holda, birorta tadqiqot ishi bajarilgani yo‘q. Bundan tashqari, tadqiqot ishimiz davomida shunga amin ham

¹ Qarang: Gak V.G. Ko‘rsatilgan asar, 70-b.

² Qarang: Gak V.G. Ko‘rsatilgan asar, 74-b.

bo'ldikki, koreys tili grammatikasida jahon tilshunosligida bajarilgan ishlarning birortasi o'z aksini topganicha yo'q. Lekin bu bilan biz jahon tilshunosligiga xos bo'lgan lingvistik xususiyatlar koreys tiliga aynan to'g'ri keladi demoqchi emasmiz. Koreys tilida ham sintaksis sohasi bo'yicha bajarilgan distributiv tahlil, bevosita ishtirokchilar tahlili, transformatsion tahlil, derivatsion tahlil kabi uslublarni qo'llab, yangi tadqiqot ishlarini amalga oshirsa bo'ladi, albatta. Shu jihatdan olib qaraydigan bo'lsak, o'zbek tilshunosligi tilshunoslik sohasining turli yo'nalishlarida ancha oldinda ekanligiga amin bo'lamiz. Bizningcha, bunday ijobiy ko'rsatkichlarga ega bo'lishimizning sababi, rus tilshunosligining ta'siri tufayli bo'lsa kerak. Chunki M.N.Peterson, A.M.Peshkovskiy, L.N.Murzin, S.D.Kasnelson, V.V.Vinogradov, A.N.Kononov, V.A.Zveginsev kabi qator rus tilshunoslarining ilmiy ishlarini o'rgangan holda o'zbek tilshunoslari ham yangi-yangi tadqiqot ishlarini amalga oshirdilar. Boshqacha aytganda, bu olimlarning ilmiy asarlari orqali o'zbek tilshunoslari ham jahon tilshunosligida o'rganilayotgan tilga oid yangiliklar bilan tanishdilar.

Tilshunoslik fani taraqqiyotining hozirgi davriga kelib, gapning aktual bo'laklarga bo'linishi hodisasiga alohida funksional tahlil nazariyasi sifatida qaralmoqda. Masalan, N.A.Slyusareva ilmiy ishlarida uning shu tarzda talqin etilganini kuzatamiz. Olim gapning faol bo'laklarini **“tema”** va **“rema”** maxsus atamaları orqali belgilaydi. **“Tema”** gapda berilayotgan xabar asosi bo'lsa, **“rema”** xabar markazida turuvchi asosiy nuqtadir¹.

SH. Balli **“tema”** va **“sabab”** terminlaridan foydalanadi. SH. Balli nazariyasida “tema” modal sub'yekt, ya'ni **modus**, va “sabab” nutq qaratilgan ob'yekt, ya'ni **diktum** demakdir. Shuning uchun ham SH.Balli modallik belgilari aks ettirilmagan jumlaning gap bilan tenglashtirib bo'lmasligini aytadi. Modallik gapning yuragi ekanligini uqtiradi².

Bizningcha, gap unsurlarining modallik belgisi bir tomondan so'zlovchi shaxs ruhiyati bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan ularning anglatadigan

¹ Qarang: Slyusareva N.A. Ko'rsatilgan asar, 111-b.

² Qarang: Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. -М., 1955.-С. 44-46.

ma'nolari bilan ham uzviy aloqadordir. Bizningcha, har ikki omil ham gap unsurlarining sintaktik funksiyalaridan uzoq turadi.

Ushbu masalaga U.L.Cheyfning to'g'ri yondoshganligini ko'ramiz. Gapning aktual bo'laklari muammosini to'g'ridan-to'g'ri so'zlovchi va tinglovchi shaxslarning psixologig faoliyati bilan bog'laydi. Olimning fikriga ko'ra, har qanday semantik struktura ham kishi ongidagina fonologik shakllarga aylana oladi. Demak, til aqliy jarayonni taqozo etadi. Tilga oid har qanday masalani ham kishi ongida nimalar bo'layotganligi bilan hisoblashmasdan turib, tadqiq qilish mumkin emas¹.

U.L.Cheyfning mazkur mulohazasi ham gapning aktual bo'laklari nazariyasi funksional tahlildan ko'ra ko'proq semantik tahlilga yaqin ekanligidan va u bilan psixologik tilshunoslik shug'ullanishi lozimligidan dalolat beradi. Bu holatda ikki yo'l bo'lishi mumkin. Agar unga mantiqiy nuqtai nazardan qaralsa, u bilan semantik sintaksis shug'ullanishi lozim. Bordi-yu faol bo'laklarga kishi ruhiyati nuqtai nazaridan yondashilsa, u holda psixologik tilshunoslik ish tutishi kerak.

Yuqoridagilardan tashqari, biz gap unsurlarining u yoki bu tomonlari tavsifi bilan shug'ullanar ekanmiz, albatta, til tashqi muhiti shart-sharoitlari bilan ham hisoblashmog'imiz lozim. Chunki til tashqi muhiti til elementlarining faollashuvi uchun ko'p paytlarda asosiy omillardan biri bo'lib xizmat qiladi².

Tilning ma'lum bir elementi bir tashqi muhit doirasida o'zining tub ma'nosida yoki funksiyasida qo'llanilsa, ikkinchi bir tashqi muhit uning faqatgina yasama ma'noda yoki ikkinchi darajali funksiyada qo'llanilishi uchun yo'l beradi. Tilning ichki muhiti esa o'z qonun-qoidalariga qat'iy bo'ysungan holda faoliyat ko'rsatadi. Shuning uchun til ichki muhitida til belgilarining yasama yoki mavhum ma'nolari uning konkret va tub ma'nolaridan kelib chiqadi³.

¹ Qarang: Чейф У. Л. Значения и структура языка.-М.,1975.-С.28.

² Qarang: Turniyozov N.Q. , Turniyozova K.A. Funksional sintaksisga kirish.-Toshkent: "Fan", 2003, 23-bet.

³ Qarang: Блумфилд Л. Язык.-М., 1968.-С.465.

Bu haqda E. Benvenist ham diqqatga sazovor fikr aytadi. Unga ko‘ra, tashqi muhit tilning konkret qo‘llanilishining eng muhim omillaridan biri bo‘lib, u nutqimizga ikki xil funksiya beradi: nutq so‘zlovchi shaxs ongida voqelikdagi voqea-hodisalarni qaytadan tiklaydi, tinglovchi ongida esa ana shu voqea-hodisalarga nisbatan yangidan munosabat uyg‘otadi. Ana shu tarzda til kishilar o‘rtasidagi aloqa quroliga aylanadi ¹. So‘zlashuv jarayonida o‘zaro munosabatning tildagi modellari shakli yaratiladi, so‘zlar va tushunchalarning nutq oqimidagi aloqalari vujudga keladi va til belgilari hosil bo‘ladi.

Shuni aytish kerakki, tilning nutq oqimida qo‘llanilgan belgilari har doim faoldir. Aks holda ular nutqda qo‘llanilish imkoniyatiga ham ega bo‘la olmaydi. Demak, tilning nutq zanjiri tarkibida qo‘llanilgan har bir elementi ma‘lum bir sintaktik vazifani ham bajaradi. Buni shunday tushunmoq kerakki, ko‘p so‘zlar o‘z-o‘zicha biror bir tugal ma‘noni anglatmaydi. Ikkinchidan, alohida olingani holda so‘zlar ko‘p ma‘noli til belgilari sanalsa, gap tarkibiga kiritilgach, bu imkoniyatdan mahrum bo‘ladi. Uchinchidan, ana shunga ko‘ra gapning umumiy ma‘nosi ham uning tarkibidagi so‘zlarning ma‘noli miqdoriga teng kelmaydi².

Ko‘rinadiki, tilning har bir belgisi, uning katta yoki kichik bo‘lishidan qat’iy nazar, o‘zining aniq vazifasini nutq zanjiri doirasidagina ola oladi. Nutq zanjiri esa, o‘z navbatida, ayrim til elementlari qo‘llanilishini suiiste‘mol qilishi mumkin, lekin ularning birortasini ham sintaktik yoki semantik funksiyasiz o‘z tarkibiga kiritmaydi. Shuning uchun ayrim tilshunoslarning mustaqil ma‘noli so‘zlar bilan bir qatorda ma‘nosiz so‘zlar ham mavjud, degan fikriga to‘liq qo‘shilib bo‘lmaydi. Masalan, L. Tenyer Hind-yevropa tillaridagi artikllarni va ayrim predloqlarni ana shunday ma‘nosiz so‘zlar deb hisoblaydi³.

Bizningcha, bu so‘zlarning leksik ma‘nolarining yo‘qligi e‘tiborga olinsagina ma‘nosiz deyish mumkin. Biroq funksiya nuqtai nazaridan ularga bunday qarash noo‘rin. Chunki ularning funksional faolligi mustaqil mazmunli

¹ Qarang: Бенвенист Э. Общая лингвистика.-М.,1974.-С.27.

² Qarang: Падучева Е.В. О семантике синтаксиса. –М.,1974.-С. 12.

³ Qarang: Teanriere L. Elements de syntaxe structurale, 3^e ed. –Paris,1976, pp.19-29.

soʻzlarga qaraganda bir necha marotaba ziyod boʻlishi ham mumkin. Masalan, oʻzbek tilidagi **-ki** bogʻlovchisini olib koʻraylik. U leksik jihatdan hech qanday maʼno anglatmaydi, albatta. Lekin sintaktik jihatdan shu darajada koʻp funksiya bajarishi mumkinki, bunday vazifada mustaqil soʻzlarning ham koʻpchiligi qoʻllana olmaydi. Bundan tashqari ularning semantik funksiyalari ham mavjud. Masalan tobe komponentli murakkab sintaktik qurilmalarning qisamlari mazmunini birlashtirib, yaxlit bir fikr ifodasiga aylantirishda uning nafaqat sintaktik, balki semantik bogʻlovchi ekanligini koʻramiz.

Ana shulardan kelib chiqib, har bir til belgisining sintaktik va semantik funksiyalari uning leksik maʼnosi mezonini bilan bogʻliq emas degan xulosaga kelamiz.

Til belgisining bunday faolligi, albatta, maʼlum bir sintaktik qurilma tarkibidagina roʻyobga chiqadi. Chunki sintaktik qurilma, masalan, jumla, gap va MSQ (murakkab sintaktik qurilma)¹ til elementlarining konkret qoʻllanilishi uchun obʼyekt boʻlishidan tashqari, bu elementlarning fonologik, grammatik, semantik, sintaktik va kommunikativ maʼno va sifatlarining ham kesishish nuqtasidir². Ayni paytda shuni ham aytish kerakki, tilning har bir elementi shakliy butunligini oʻzi tegishli boʻlgan elementlar guruhi doirasida oladi. Masalan, fonema fonologiya doirasida, morfema va soʻz morfologiya doirasida va hokazo. Biroq ularning maʼnolari bu guruhlar doirasiga nisbatan kengroq va kattaroq obʼyektlarda aniq ifodasini topadi. Boshqacha aytganda, tovushlar mazmuni morfema va soʻzlarda, morfema mazmuni soʻzda, soʻz mazmuni esa gapda belgilanadi. Bu iyerarxik jarayonga, albatta, ohang, ekstralingvistik omillar, soʻzlovchi shaxsning istak-xohishi kabilar ham oʻz taʼsirini oʻtkazishi mumkin. Chunki yuqorida aytib oʻtilgan til belgilarining konkret qoʻllanilishi ana shu til tashqi muhiti unsurlari qurshovida amalga oshiriladi. Til belgilari nutq oqimiga kiritilgach, biror bir sintaktik yoki semantik vazifada kelishi shart.

¹ Qarang: Turniyozov B. Hozirgi oʻzbek tilida teng komponentli murakkab sintaktik qurilmalar derivatsiyasi. –Samarqand, 2008.

² Qarang: Москальская О.И. Проблемы системного описания синтаксиса.-М., 1981.-С.9.

Shuni ham qayd etish zarurki, soʻzlar nutq oqimida biri ikkinchisidan mustaqil va nomustaqil holatda funktsiya bajarishlari bilan ham farq qiladi. Masalan:

Ertasiga mashinada idoraga keldik (O.Husanov. Taqilmagan uzuk).

우리 병원 차로 편안하게 오후리에 갈 수 있을 겁니다. (“별이 된 도깨비 누나”, 김정환, 146 bet)

Biz kasalxona mashinasida Opariga borishimiz mumkin.

Berilgan jumalarda **Ertasiga** soʻzi mustaqil semantik funktsiyada kelib, ish harakatning bajarilish vaqtini aniqlamoqda. **Mashina** va koreys tilidagi misolda 차 (**mashina**) soʻzlari esa vosita maʼnosini ifodalovchi sintaktik funktsiyani bajarishi uchun **-da** va **-로 (-da)** affiksi koʻmagiga muhtojdir. **Idora** va 오후리 (**atoqli ot**) soʻzlari ish harakati qaratilgan makon (obʼyekt) sintaktik funktsiyasini bajarish uchun **-ga** va **-에 (-ga)** affiksilariga qaramdir. Maʼno jihatdan esa, albatta, **-da, -ga** yoki **-로, -에** qoʻshimchalarini **mashina, idora, 차, 오후리** soʻzlari bilan tenglashtirib boʻlmaydi. Shuning uchun soʻzning maʼnosi masalasi va grammatik mazmuni bilan, asosan, leksikologiya, morfologiya shugʻullansa, uning funktsiyasi muammosini sintaksis tekshiradi.

Shuni taʼkidlash kerakki, til belgilari nutq oqimiga kiritilgach, biror bir sintaktik yoki semantik vazifada kelishi shart. Ularning oʻzaro munosabati doirasida esa qaysidir bir belgi funksional faollik darajasiga koʻtarilib, bir yoʻla ikki-uch semantik, sintaktik yoki grammatik vazifani bajarsa, ayrimlari yolgʻiz bir funktsiyada qoʻllaniladi¹. Boshqacha aytganda, til belgilariga til nuqtai nazaridan qaraganimizda biz ularda umumiylik, noaniqlik, nofaollik sifatlarini koʻramiz, nutq nuqtai nazaridan qaraganimizda esa, har birining aniqlik va faollik darajasiga koʻtarilib, konkret maqsad ifodasi uchun ishlatilganligini kuzatamiz². Til bilan nutqning bir-biri bilan qarama-qarshi tomonlari mavjud boʻlsa-da, ular biri ikkinchisiz yashay olmaydi. Hatto jonli nutqqa (tovush ishtirokidagi nutqqa) ega boʻlmagan kishilarda ham u imo-ishora orqali ifoda

¹ Qarang: Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. –М., 1967.-С.329.

² Qarang: Шутова Е.И. Вопросы теории синтаксиса. –М., 1984. -С. 35.

qilinadi. Soʻz muammosi paradigmatika tushunchasi nuqtai nazaridan morfologiyada oʻrganilsa, sintagmatika nuqtai nazaridan sintaksisda oʻrganilmogʻi lozim. Bunga ayniqsa koreys va oʻzbek tillarida koʻproq zarurat seziladi. Chunki koreys va oʻzbek tillarida sintaktik qurilmalar shakli soʻz shakllarining yasalishi va tuzilishida qatnashuvchi elementlarning ketma-ket joylashishi bilan bogʻliq holda vujudga keladi. Hind-evropa tillarida esa aksincha, soʻz shakllarining yasalishi va tuzilishida ishtirok etuvchi elementlar ketma-ketligi sintaktik qurilmalar doirasidagina oʻz ifodasini topadi¹.

Oʻzbek hamda koreys tillar sintaksisi bir soʻz bilan ikkinchisining munosabatini vujudga keltiruvchi bogʻlovchi vazifasidagi maxsus morfologik elementlari bilan ham Hind-evropa tillari sintaksisidan keskin farq qiladi. Koreys va oʻzbek tillarida koʻp hollarda soʻzlarning sintaktik munosabati yordamchi morfologik elementlar koʻmagisiz toʻgʻridan-toʻgʻri oʻrnatiladi. Shuning uchun soʻzlarning sintaktik yoki semantik vazni ham turli omillarga koʻra belgilanadi. Masalan, feʼl oldidan qoʻllanilgan soʻz alohida ahamiyat kasb etadi va mazmuni salmogʻi bilan boshqa soʻzlardan ajralib turadi.

Bizningcha, koreys va oʻzbek tillarida ana shu feʼl oldidan qoʻllanilayotgan soʻz aksariyat hollarda mantiqiy urgʻu oladi va gapning aktual boʻlaklaridan biri **rema** vazifasida keladi. Masalan:

Choʻlponning soʻzi Joʻrabekni xushyor torttirdi (M.Qoriyev. Qiz uzatib borganda).

도깨비 보자기를 잃어버렸어요. (“별이 된 도깨비 누나”, 김정환 135 bet)

Ajina tugunini unutib qoʻydi.

Berilgan jummalarda **Joʻrabekni** va **보자기를 (tugunini)** soʻzlari mantiqiy urgʻu olayotganini koʻramiz. Shuni ham eʼtirof etish kerakki, soʻz tartibi oʻzgarishi bilan gapning faol boʻlaklari ham oʻzgarishi mumkin. Agar yuqoridagi jummalarni **Joʻrabekni Choʻlponning soʻzi xushyor torttirdi** va **보자기를 도깨비 잃어버렸어요 (tugunni ajina unutib qoʻydi)** tarzida

¹ Qarang: Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. -Л.,1981.-С.157.

o'zgartirsak, **so'zi** va 도깨비 (**ajina**) degan bo'laklarning *rema* vazifasida kelishi uchun imkoniyat yaratgan bo'lamiz. Demak, gap unsurlarining u yoki bu tarzda faollashuvida so'z tartibining ham muhim ahamiyati bor. Fikrimiz isboti uchun yana bir misol keltiraylik:

Qumri eshik oldidagi ozoda sahnni ko'zdan kechirdi (H.G'ulom. Toshkentliklar). → *Eshik oldidagi ozoda sahnni Qumri ko'zdan kechirdi.*

나는 책상 서랍을 열고 파란 보자기를 꺼냈습니다 (“별이 된 도깨비 누나”, 김정환 129 bet). → 책상 서랍을 열고 파란 보자기를 나는 꺼냈습니다.

Men stol tortmasini ochib ko'k tugunni chiqardim. → *Stol tortmasini ochib ko'k tugunni men chiqardim.*

Birinchi gapning mazmuni markazida **ozoda sahnni** birikmasi va ikkinchi gapda shu ma'noda **Qumri** so'zi qatnashmoqda. Koreys tilidagi misolda ham birinchi gapda 보자기를 (**tugunni**) so'zi va ikkinchi gapda esa 나는 (**men**) so'zi gapning mazmuni markazida kelmoqda. Boshqacha aytganda, so'z tartibi o'zgarishi natijasida mantiqiy kesimning o'рни almashmoqda va so'zlarning semantik funksiyalari ham o'zgarimoqda. Ayni paytda semantik so'ziga alohida to'xtalmoqchimiz. Chunki gapning faol bo'laklari xususidagi nazariyani, semantik sintaksis doirasida o'rganilishini maqsadga muvofiq deb bilamiz. Funksional sintaksis doirasida esa gap unsurlarining grammatik va formal-sintaktik funksiyalarini tahlil etish lozim.

II bob bo'yicha xulosa

Tadqiqotimizning ushbu bobida formal-sintaktik funksiyalar va gapning aktual bo'laklarga bo'linishi tabiatini o'rganish jarayonida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Til belgisining turli ma'nolarda va funksiyalarda qo'llanilishida nutq jarayoni va so'zlovchi shaxsning ham muhim o'рни borligi aniqlandi.

2. Til belgilari kichik ham, katta ham bo'lishi mumkin. Shu sababli u fonologik, morfologik yoki sintaktik nuqtayi nazardan ham o'rganiladi. Hatto

bir soʻzning oʻzi ham toʻrt xil til elementi mazmunini bera oladi, yaʼni bir paytning oʻzida fonema, morfema, soʻz va gap funksiyalarida ham kela oladi.

3. Gapning faol boʻlaklarini aniqlashda ohangni nutq jarayonining eng muhim unsurlaridan biriga aylantiruvchi mantiqiy urgʻu katta ahamiyatga ega. Bunda mantiqiy urgʻuning asosiy vazifasi gap unsurlaridan birortasini alohida boʻrttirib, ajratib koʻrsatishdan iboratligi aniqlandi.

4. Mantiqiy urgʻu orqali ajratib koʻrsatilayotgan soʻz yoki soʻz birikmasi psixologik yoki mantiqiy kesim sanaladi. Mantiqiy kesim gapning maʼlum bir nutq jarayonidagi eng sermazmun va muhim unsuri hisoblanadi. Shunga koʻra gap tarkibidagi boshqa soʻzlar unga nisbatan mantiqiy ega vazfasida keladi.

5. Har bir jumlada xabarning boshlanish nuqtasi va uning semantik shaklining markazida turuvchi asosiy nuqtasi mavjud boʻladi. Xabarning boshlanish nuqtasi deb eʼtirof etiladigan soʻz mazmunan nafaqat soʻzlovchi shaxsga, balki tinglovchi shaxsga ham azaldan, hech boʻlmaganda nutq ijro etilayotgan muhitda maʼlum boʻladi.

6. Gapning faol boʻlaklari xususidagi nazariyaning, asosan, ikki unsuri mavjud boʻlib, ulardan biri, xabarning boshlanish nuqtasi ikkinchisi esa, asosiy nuqta hisoblanadi.

7. Gapning faol boʻlaklarga boʻlinishi soʻz tartibi masalasi bilan ham uzviy bogʻliq. Soʻz tartibi oʻzgarishi bilan gap unsurlarining kommunikativ vazifalari va funksiyalari ham oʻzgaradi.

8. Gapning shakily tuzilishi koʻp jihatdan uning unsurlarini tanlash va joylashtirish, xususan, feʼl-kesimni tanlash masalasiga ham bogʻliqdir. Bu jarayonga, soʻzsiz, gapning faol boʻlaklarga boʻlinishi sezilarli darajada taʼsir etadi.

9. Gapning faol boʻlaklarga boʻlinishi va uning tahlili odatdagi sintaktik tahlil uslubidan farq qiladi. Gapning formal-grammatik boʻlaklari gapda soʻz tartibi oʻzgarmasa, oʻzgarmaydi. Faol boʻlaklar esa soʻzlovchi va tinglovchining taʼsirida oʻzgaraveradi.

10. Formal-grammatik bo‘laklar asosida sintaktik munosabatlar yotsa, faol bo‘laklar zamirida semantik munosabatlar yotadi.

11. Formal-grammatik bo‘laklarning bosh va ikkinchi darajali turlari ham mavjud bo‘lib, ular bir necha gap unsurlarini taqozo etsa, faol bo‘laklar atigi ikki unsurdan iborat, xolos.

12. Gapning faol bo‘laklari nazariyasi funksional tahlildan ko‘ra ko‘proq darajada semantik tahlilga yaqin ekanligi aniqlandi. Bundan tashqari, u bilan psixologik tilshunoslik shug‘ullanishi lozim deb topildi.

13. Bunda, albatta, ikki yo‘l bo‘lishi mumkin: birinchidan, gapning faol bo‘laklari mantiqiy nuqtayi nazardan qaralsa, u bilan semantik sintaksis shug‘ullanishi lozim. Ikkinchidan, unga kishining psixologik jihati nuqtayi nazaridan qaralsa, u bilan psixolingvistika shug‘ullansa maqsadga muvofiq bo‘ladi.

14. Yuqoridagilardan tashqari, gap unsurlarining u yoki bu tomonlari tavsifi bilan shug‘ullanar ekanmiz, til tashqi muhiti shart-sharoitlari bilan ham hisoblashimiz kerak. Chunki til tashqi muhiti til elementlarining faollashuvi uchun, ko‘p hollarda, asosiy omillardan biri bo‘lib xizmat qiladi.

III BOB. TIL UNSURLARINING FUNKSIONAL FAOLLIGI

Ko'rib o'tganimiz singari, har bir til belgisining sintaktik faolligini ta'minlash uchun eng avval uni nisbatan kattaroq belgi tasarrufiga ko'chirib o'tkazmoq zarur. Boshqacha aytganda, tilning har qanday belgisi ham o'zi mansub bo'lgan belgilar doirasida aktuallasha olmaydi. Masalan, fonema fonemalar ichida, morfema morfemalar qolipida, so'z so'z tarkibida va hokazo. Chunki har bir belgilar turkumi shu belgilarning o'ziga xos darajadagi zahirasi sanaladi va ularni mavhum, umumiy tushunchalar sifatida o'zida saqlaydi. Shuning uchun ular iyerarxik (pog'onali) munosabat qoidasi asosida faollik belgisini oladi.¹

Ana shulardan kelib chiqib, til belgilarining sintaktik faollashuvini ularning funksional faolligi bilan bir xil hodisa deb tushunmoq kerakmi, degan savol tug'iladi. Shuni aytish kerakki, sintaktik jihatdan faollashmagan biror bir til belgisi na semantik, na sintaktik funksiya bajara oladi.

Shuni ham eslatib o'tish kerakki, sintagmatik zanjir doirasida muxtor holatda faollashayotgan til belgilari har doim belgili tarzda beriladi va bunday belgilar ma'lum bir gap orqali ifodalanayotgan xabarning umumiy mazmunini kengaytirish yoki izohlash uchun xizmat qiladi. Biroq gap unsurlarining semantik va sintaktik maqsadlarga ko'ra faollashuvini bir-biridan farqlamoq kerak. Chunki semantik maqsadga ko'ra faollashayotgan so'z ishtirokisiz ham gap tuzilishi mumkin, sintaktik maqsadga ko'ra faollashayotgan so'z ishtirokisiz esa gap tuzilishi mumkin emas. Shuning uchun gap unsurlarining semantik vazni bilan sintaktik salmog'ini har doim farqlamoq zarur. Fikrimiz isboti uchun quyidagi misolni tahlil qilib ko'raylik:

Bir ozdan keyin bizning suhbatimiz qizib ketdi (H.Shams. Tanlangan asarlar).

제가 정류소 앞의 찻집에 신문을 넣었다. (“별이 된 도깨비 누나”, 김정환 143 bet)

1.Qarang: Turniyozov B.N. Hozirgi o'zbek tilida teng komponentli murakkab sintaktik qurilmalar derivatsiyasi.-Samarqand,2008.

Bekat oldidagi choyxonada gazetani goldirdim.

- *꼬마야, 네 (너의) 물건을 챙겨라.* (“넙적사슴벌레 죽은 척하다”, 김정환 39 bet)

- Bolakay, o'zingning narsangni yig'ishtirib qo'y.

Berilgan misolda semantik jihatdan gapning tub strukturasi uning uchtagina unsuri bilan bog'langan: **Bir ozdan keyin bizning suhbatimiz** . Gapning boshqa unsurlari, ya'ni beshta morfologik belgi uning yuzaki sintaktik shaklini yasash uchun qo'llanmoqda. Ana shu tarzda berilgan gapning umumiy sintaktik shakli hosil qilinmoqda. Uning tarkibidagi so'zlar soni oltita bo'lib, ularni sintaktik va funksiyalariga ko'ra aktuallashtiruvchi morfologik belgilar soni esa beshtaga teng: **-dan, -ning, -i, -miz, -di**. Koreys tilidagi misollarda esa so'zlarni sintaktik va funksiyalariga ko'ra aktuallashtiruvchi morfologik birliklar vazifasida quyidagilar kelmoqda: -가, (**bosh kelishik qo'shimchasi**) -의 (**-ning**), -에 (**-da**), -을 (**-ni**) -였 (**-di**), -의 (**-ning**), -라 (**buyruq gap qo'shimchasi**).

Shunday qilib, til elementlarining sintaktik faollashuvidan quyidagi maqsadlar ko'zda tutiladi:

- 1) mavhum va umumiylik mazmunidagi belgilar aniq mazmun kasb etadi va paradigmatic qatordan sintagmatik qatorga ko'chiriladi;
- 2) harakatsiz belgilar jonlantiriladi va ularning boshqa belgilar bilan sintaktik munosabatlari tiklanadi;
- 3) so'z turkumlari funksiyalari gap bo'laklari funksiyalari bilan almashtiriladi.

1. Tema va remani aniqlash usullari.

Prosodik usul

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, gap unsurlarining tema-rematik munosabatlarini aniqlashning uch asosiy usuli mavjud bo'lib, ular **prosodik** (pauza, urg'u hamda ohangning o'rni), **sintaktik va semantik** tamoyillarini qamrab oladi.

Tema va remani aniqlashning **prosodik** usulida pauza va ohangning roli muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki bu orqali jumlaning aktual bo‘laklarga bo‘linishini aniqlash qulaydir. Ammo bunda jumlaning ichki strukturasi ahamiyat berilmaydi.

Har qanday jumla ham segmentlarga (katta-kichik bo‘laklarga) bo‘linganda fonema hamda bo‘g‘inlarga ajraladi. Bunda esa prosodik unsurlar faol ishtirok etadi. Prosodik unsurlarning ahamiyati shundan iboratki, ular diskurs (matn) qismlarining yaxlit holda kommunikativ butunlik hosil qilishiga yordam beradi. Diskursning barcha segmentlari, o‘z navbatida, uning ichki yaxlitligini tashkil etadi. Prosodik unsurlar emfotiv funksiya (psixologik-emotsional funksiya) ham bajara oladi. So‘zlovchi kishi quyidagi prosodik vositalar yordamida remani ta’kidlab ko‘rsatadi:

- ohang;

- urg‘u (mantiqiy urg‘u, emfatik urg‘u, fraza urg‘usi, takt urg‘usi, so‘z urg‘usi).

Urg‘uning ahamiyati, ayniqsa, psixolingvistik jihatdan dolzarb ahamiyat kasb etadi. Masalan, ritorik so‘roq gaplarda mantiqiy urg‘u ustunlik qiladi., ya’ni so‘roq ma’nosini olayotgan so‘z yoki birikma mantiqiy urg‘u bilan bo‘rttiriladi. Masalan:

T R

-U ursa, men qarab turaymi ? (“Gulxan” jurnalidan)

-코로 꼭 팔아야만 향기니? 숨어 있는 알맹이 향기는 마음으로 느끼는 거야.
 (“별이 된 도깨비 누나”, 김정환 62 bet)

-Yoqimli hid faqat burun bilan hidlab seziladimi? Yashirin hid ko’ngil bilan seziladigan narsaku.

R

Javobi ichida: **men ham uraman-da.**

Ta’kidlash kerakki, ritorik so‘roqda javob jumla ichida keladi. Mazkur javob ham, albatta, mantiqiy urg‘u oladi. Shuni aytish kerakki, mantiqiy urg‘u ohang orqali shakllanadi.

Hozirgi punktuatsion qoidalarga ko‘ra, tema va rema chegarasida vergul ishlatilmaydi. Lekin ko‘pincha vergul ishlatish holati kuzatilmoqda. Bu esa, o‘z navbatida, vergul qo‘yilgan joyda intonatsiyaning o‘rni yuqori bo‘lganligi uchun ro‘y bermoqda. Masalan:

T R

Akam-chi, uyga keladilarmi ? (“Gulxan” jurnalidan)

고모가 와야만 음식을 만들 수가 있으니까요. 고모부는요?

Ammam kelsagina ovqat pishira olishimiz mumkinligi uchun.

Pochchamchi? (“별이 된 도깨비 누나”, 김정환 33 bet)

So‘zlarning emotsionalligini ifodalovchi urg‘uni *emfatik urg‘u* deb ataymiz. Ushbu urg‘u so‘zning emotsional tomonini kuchaytiradi va so‘zlovchining his-hayajonini ko‘rsatadi. Boshqacha aytganda, mantiqiy urg‘u bilan emfatik urg‘uni quyidagicha farqlash mumkin:

- mantiqiy urg‘u aytilgan fikrga nisbatan tinglovchining e‘tiborini tortadi;
- emfatik urg‘u so‘zni emotsionallik bilan boyitadi.

Mantuqiy urg‘u so‘zlovchining niyatini bildirsa, emfatik urg‘u his-tuyg‘u ifodalaydi. Masalan, **ajoyib asar** birikmasi his-hayajon bilan aytilganda, **ajoyib** so‘zidagi **o** unlisi cho‘ziladi **i** unlisi emfatik urg‘u oladi. Emfatik urg‘u quvonch, nafrat, rohatlanish kabi qator ma’nolarni ifodalashga xizmat qiladi. Masalan, **Jin ursin** vulgar birikmasida emfatik urg‘u **J** undoshiga tushayotganligini kuzatamiz. Ammo shuni aytish kerakki, mantiqiy urg‘u yuqorida berilgan so‘z birikmalaridagi tobe so‘zga ham, hokim so‘zga ham tushishi mumkin. Bu esa, o‘z navbatida, so‘zlovchining qaysi so‘zni alohida ta’kidlab aytishiga bog‘liq bo‘ladi va natijada rema ifodalanadi.

Rema o‘zbek tilida ham, koreys tilida ham alohida ohang bilan aytiladi. Remaning ifodalanishida ohangning pasayishini kuzatamiz. Masalan, ohang yordamida ifodalangan so‘roq gaplarda so‘roq ma’nosini olgan gapning tarkibiy qismning ohangi ko‘tariladi. So‘roq ma’nosida kelmagan qismning ohangi pasayadi. Masalan:

Sintaktik usul

Psixolingvistlar tilda grammatik ega va kesim bilan “psixologik ega va kesim” mos kelmasligi haqida fikr bildirishadi. Bunda ular tema va remani nazarda tutishadi.

Tilshunoslar “psixologik kesimning” ahamiyatini ta’kidlab, kommunikativ jarayonning markazi ekanligini qayd etishmoqda. G. Paul gap bo‘laklarining tartibi haqida shunday degan edi: “Har qanday gap bo‘lagi, qanday grammatik formada bo‘lishidan qatnazar, psixologik nuqtai nazardan yo ega va kesim, yoki ularining qismi vazifasida kela oladi”¹.

Shuni aytish kerakki, tema va rema matnda gapdagi joylashish o‘rniga qarab aniqlanadi. Boshqacha aytganda, tema har doim remani talab qiladi. Shuning uchun gapning tasarruf hududi doimo ikkiga bo‘linadi: **a) tema hududi; b) rema hududi**. Bu ikkala hudud bosh bo‘laklardan tashqari, ikkinchi darajali bo‘laklarni ham qamrab oladi. Ikkinchi darajali bo‘laklar esa tema va remaning izohlovchisi vazifasini bajaradi². Masalan:

1. Ummatali shaharlik mehmonni ko‘rishi bilan darhol o‘rnidan turib qo‘l qovushtirdi (H.G‘ulom. Mangulik).

1. Otaqo‘zi mushti bilan stolni urdi (O.Yoqubov. Diyonat).

2. 고모가 수화기를 들고 급하게 전화번호를 눌렀어요. (“별이 된 도깨비 누나”, 김정환 140 bet)

Ammam go‘shakni ko‘tarib tezda raqamni terdi.

3. 그들은 곧 땀을 씻기 위해 냇가로 가겠지요. (“별이 된 도깨비 누나”, 김정환 151 bet)

Ular terni yuvish uchun ariq tomon ketdilar.

Keltirilgan misollarda **Ummatali**, **Otaqo‘zi**, **고모가 (ammam)**, **그들 (ular)** so‘zlari tema vazifasida, **qo‘l qovushtirdi**, **urdi**, **눌렀어요 (terdi)**, **가겠지요 (ketdilar)** so‘zlari esa rema vazifasini bajarmoqda. Ikkinchi darajali bo‘laklar esa ularning kengaytiruvchilari hisoblanadi.

¹ Qarang: Панина А.Ф. Текст: его единицы и глобальные категории. Учебник для студентов-журналистов и филологов.-Н.: 2002.-С.368.

² Qarang: Панина А.Ф. О‘sha asar, o‘sha bet.

Tilshunos olimlardan G. Paul va Ya. Firbas juhlada tema va rema hududlaridan tashqari **bog'lash hududi** degan uchinchi hudud borligini aytishadi. Ushbu hudud temadan oldin, tema yoki rema oralig'ida, ba'zan remadan keyin kelishini ta'kidlashadi. Bu hudud zamon va modallik ma'nolrini aks ettiradi¹. Tema va rema hududlari o'rtasidagi chegara so'zlovchi shaxsning juhlani qanday tuzishi va mantiqiy urg'uning o'rniga qarab belgilanadi. Har doim ham jumla tarkibida tema va rema birgalikda qo'llanavermaydi. Bunday juhlalar **monoremik jumla** deb ataladi. Monoremik juhlaga quyidagilar kiradi:

1) **nima bo'lgan edi?** (어떻게 했어?) so'rog'iga javob beruvchi umumiy axborot ifadalovchi gaplar. Masalan:

Qorong'i edi. Adashib qoldik. Buni kech tushunib yetdik. ("Gulxan" jurnalidan)

쓰다버린 기름을 붓고 계속 저었어. ("별이 된 도깨비 누나", 김정환 124 bet)

Ishlatilgan moyini solib aralashtirdim.

2) buyruq gaplar. Masalan:

To'xta! Yaqinlashma! ("Gulxan" jurnalidan)

그만 다들 조용히 해! ("별이 된 도깨비 누나", 김정환 105 bet)

Bo'ldi, hamma jim tursin!

누워. 그대로 있어. ("별이 된 도깨비 누나", 김정환 130 bet)

To'xtang! Qimirlamang!

3) so'z gaplar hamda to'liqsiz gaplar ham monoremik xususiyatiga egadir:

-Yo'q, - dedi Otabek, lekin uning taajjubi uy egasiga ochiq ko'rinib turar edi (A.Qodiriy. O'tkan kunlar).

-고모, 저기 저 산기슭의 마을인가요?

-Amma, ana u o'rmondagi qishloqmi?

-아니야, 거긴 두번째 마을이고, 여기서 그 마을만큼 또 가면 두 번째 마을이 있어. ("별이 된 도깨비 누나", 김정환 88 bet)

¹ Qarang: Большой энциклопедический словарь/ Гл. ред. В.Н.Ярцева.2-е издание.-М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. -С. 685.

-Yo'q, u ikkinchi qishloq bo'lib, bu yerdan yana shuncha yursak, ikkinchi qishloq chiqadi.

- 죽염은 가게로 모두 실어 갔고?

-Tuzning hammasi do'konga ortib jo'natildimi?

-예, 어제요 (“별이 된 도깨비 누나”, 김정환 91 bet)

-Ha, kecha.

-Ishni men kimdan qabul qilib olayotibman?... – Byuro a'zosidan...

(A.Qahhor. Sinchalak).

-숙제를 가방 안에 넣어 두지 않고 왜 주머니에 담고 다니니?

-Uy vazifasini sumkanga solib qo'ymasdan nega kistangda olib yuribsan?

-우리 엄마가 이걸 읽어 보시면 나는 당장 쫓겨날걸... (“별이 된 도깨비 누나”, 김정환 17 bet)

-Onam buni o'qib ko'rsalar shu ondayoq haydaydilar deb... .

이런 어리석은 사람들 같으니라고 ... (“별이 된 도깨비 누나”, 김정환 53 bet)

Na muncha axmoqqa o'xshab... .

Ta'kidlash kerakki, jumla tarkibida **ikkilamchi rematizatsiya** hodisasi ham mavjud bo'lib, u ham o'ziga xos sintaktik imkoniyatlarga ega. Ikkilamchi rematizatsiyaga **parsellyativ qurilmalar tarkibidagi parsellyatlar** kiradi. Parsellyatsiya hodisasi ma'lum bir fikrning bo'linib ifodalanishini taqozo etadi¹:

Bir qiz bilan tanishdim. Qunduz degan. (J. Abdullaxonov. Borsa kelmas)

검정 무늬가 박힌 다리 몇 개 보였다. 그 다리의 임자는 호박벌이었다.

(“넓적사슴벌레 죽은 척하다”, 김정환, 83 bet)

Bir nechta qora dog'lar ko'rindi. Bu dog'lar egasi ari edi.

Keltirilgan misolda **Bir qiz** so'zi rema vazifasida kelmoqda. Chunki mantiqiy urg'u shu so'zga tushmoqda. Ikkilamchi rematizatsiyani **Qunduz degan** parsellyat taqozo etmoqda. Boshqacha aytganda, ushbu parsellyat remaning remasini ifadalamoqda. Koreys tilidagi misolni tahlil qiladigan bo'lsak, birinchi gapdagi 검정 무늬가 (qora dog'lar) so'zlari mantiqiy urg'u

¹.Qarang: G'afforov A.A. Hozirgi o'zbek tilida parsellyativ va ilovali qurilmalarning sintaktik derivatsiyasi//Nomzodlik dis. avtoref. – Samarqand, 1997, 23-bet.

olganligi sababli rema vazifasida kelmoqda. Ikkinchi gapdagi 호박벌 (**ari**) so'zi esa parsellyat bo'lib kelmoqda.

Umuman olganda, gapning aktual bo'laklarga bo'linishi an'anaviy sintaktik tahlilga mos kelmaydi. Chunki matnda gapning istalgan bo'lagi tema yoki rema bo'lishi mumkin. Solishtiring: Sobir (**tema**) choy (**rema**) ichdi – Choyni (**tema**) Sobir (**rema**) ichdi. Shunday bo'lsa-da, qo'shma gaplar aktual bolaklarga bo'linganda, tarkibiy qismlarning egasi **tema** kesimi esa **rema** vazifasini bajaradi¹.

Gazeta o'qiyotgan qiz (tema) *shu yerga kelganda o'zini tutolmadi* (rema), *qo'llari* (tema) *galtiray boshladi* (rema) (R.Fayziy. Hazrati inson).

고모가 (tema) *간호사 누나에게 물었는데* (rema), *예쁜 형이* (tema) *미리 대답을 하는 것이었습니다* (rema). (“별이 된 도깨비 누나”, 김정환 143 bet)

Ammam (tema) *hamshiradan so'ragan edilar* (rema), *lekin kelishgan yigit* (tema) *oldin javob berdi* (rema).

Gapning aktual bo'laklarga bo'linishining sintaktik tabiati an'anaviy sintaktik tahlil kategoriyalariga o'xshashligining sababi, tema va rema ham tilning grammatik vositalari yordamida ifodalanishidadir. Ifodalanayotgan xabar ma'nosining temadan remaga qarab kengayib, o'sib borishi me'yoriy-neytral holat hisoblanadi. Bu holat, odatda, gapdagi to'g'ri so'z tartibida vujudga keladi.

Ko'pincha, to'g'ri so'z tartibi orqali tuzilgan jummalarda gapning aktual bo'laklarga bo'linishining tartibi grammatik (sintaktik) jihatdan bo'laklarga bo'linish bilan mos keladi. Boshqacha aytganda, tema egaga, rema esa kesimga mos keladi. Temaga mos kelgan ega predmetlik ifodalovchi so'zlar bilan, remaga mos kelgan kesim esa fe'l bilan ifodalanadi. Tema va remaning bunday ifodalanishi **progressiv** usul deyiladi.

To'g'ri so'z tartibi jarayonida ifodalangan rema fraza urg'usini oladi va ba'zan **faqat**, **-gina** kabi kuchaytiruv-ta'kid yuklamalari bilan ham qo'llanadi. Tema esa olmosh bilan ifodalanadi:

¹ Qarang: Крушельницкая К.Г. К вопросу о смысловом членении предложения // Вопросы языкознания, 1956, № 5. –С. 55-56.

Sen faqat so‘z berasan, lekin bajarmaysan (“Gulxan” jurnalidan).

U yozibgina o‘tirgan ekan (“Gulxan” jurnalidan).

매일 조금씩만 배워. (“별이 된 도깨비 누나”, 김정환 108 bet)

Har kuni faqat ozginadan o‘rgan.

부모님 모습을 한번만 볼 수 있다면 그 약속을 지킬게요.. (“별이 된 도깨비 누나”, 김정환 74 bet)

Ota onamni yana bir martagina ko‘rsam vadamni bajaraman.

Tema-remaning teskari tartibi **regressiv** usul deyiladi. Bu holat ko‘pincha so‘zlovchining muhim bir xabarni tezroq yetkazishga urinishi jarayonida yuz beradi. Bu jarayonda esa rema temani jumla tarkibidan surib chiqarganga o‘xshaydi:

Savol bermoqchiman (rema) *sizga* (“Gulxan”dan).

근주야, 보았지? 방금 누나가 보여준 시범을? (“별이 된 도깨비 누나”, 김정환 77 bet)

Kin Ju, ko‘rdingmi? Boya opang ko‘rsatgan narsani?

Tema va remaning teskari tartibi quyidagi faktorlarni o‘z ichiga oladi:

1. Berilgan jumla ikki hududga bo‘linadi: a) rema hududi; b) tema hududi.

Bunda rema hududi fraza urg‘usini oladi:

- *Shippagingni kiy, deb qancha aytdim?!*

- *Kiygan edim* (rema) *men* (tema) *uni, allaqachon* (“Gulxan”dan).

파란 보자기 꺼내라고 말했지?

Ko‘k tugunni chiqar deb aytmadimmi?

나는 꺼냈어 (rema) *책상 서랍을 열고 파란 보자기를.* (“별이 된 도깨비 누나”, 김정환 129 bet)

Men chiqardim (rema) *stol tortmasini ochib ko‘k tugunni.*

2. Tema va remaning teskari tartibi orqali badiiy asar yaratishda muallifga hissiyotlarni yoritish imkoni kengayadi.

Semantik usul

Diskurs (matn) orqali anglashilayotgan xabar strukturasi gapni tahlil qilib, tema va remani aniqlash jarayoniga katta ta’sir etadi. Berilayotgan xabar

(rema), odatda, keyingi diskursda aytilishi kerak bo'lgan ma'lumot bilan bog'liq bo'ladi. Tema esa aytilgan fikr to'g'risidagi ma'lumotni qamrab oladi. Diskursda aytib bo'lingan fikr faol hisoblanadi. Endi aytilishi kerak bo'lgan fikr esa yangilik hisoblanadi. Boshqacha aytganda, bu tushuncha rus tilshunosligida **dannoye** va **novoye** deb o'rganildi. Shuni ta'kidlash kerakki, remaning o'ziga xos xususiyatlaridan biri illokutivlikdir (so'zlash jarayonining fonetik xususiyatlari). Bunda ohangning ko'tarilishi, pasayishi e'tiborga olinadi.

Gapning aktual bolaklarga bo'linishi nazariyasida gapni shakllantiruvchi kommunikativ jarayongina emas, balki jumlani semantik jihatdan shakllantiruvchi tarkibiy qismlar ham o'rganiladi. Jumlani semantik jihatdan shakllantiruvchi unsurlarga **kontrast** va **emfaza** kiradi.

Kontrast deganda jumlaning umumiy tarkibidagi so'zlardan alohida ajralib, bo'rtib turgan unurni tushunamiz. U boshqa unsurlardan bo'yoqdorligi, tonning balandligi bilan ajralib turadi:

Sobir (kontrast unsur) *keldi*. Jumladan ko'rinib turibdiki, muallif aynan Sobirning kelganligini ta'kidlamoqda. Boshqalar ham kelishi mumkin edi, lekin kelmadi. Ba'zi olimlar kontrastni remaning aynan o'zi ekanligini ta'kidlashadi. Bizningcha, kontrast temada ham, remada ham bo'lishi mumkin:

Sobir ham (kontrast unsur) *shu maktabda* (rema) *o'qiydi*.

철수도 이 책을 샀다.

Cholsu ham shu kitobni sotib oldi.

Kontrast unsur so'zlovchi nutqining ekspressiv-bo'yoqdorligini oshiradi.

Emfaza esa kuchli his-hayajon ifodalaydi:

O'n yil ! O'n yildan beri kasal ekanmi ?!

아빨사! 이 보자기를 쓰면 내 모습이 보이지 않는다고 했었지 ("별이 된 도깨비 누나", 김정환 86 bet)

Attang! Bu tugunni ishlatsam men kurinmayman degan edingizku.

2. Tema va remaning nutq bo'laklarida aniqlanishi

Tema va remaning nutq bo'laklarida aniqlanishi haqida fikr bildirishdan avval, nutq bo'laklari deganda nima nazarda tutiladi, degan savolga javob

berishga to'g'ri keladi. Mazkur ishimizda nutq bol'aklaridan **sintagma**, **gap** va **fraza** haqida fikr bildiramiz. Nutqimiz esa ana shu parchalardan tashkil topadi.

Sintagma terminining dastlabki talqini F.de Sossyur nomi bilan bog'liq. Olim sintagma deganda, tilning to'g'ri chiziq bo'ylab kamida ikki unsuri o'zaro munosabatga kirishuvini tushunadi. Bu jihatdan sintagma til unsurlarining sintagmatik munosabati tushunchasi bilan uzviy bog'lanadi. Olim ta'limotida sintagma vazifasida qo'shma va yasama so'zlar, gapning muayyan bo'laklari (qismlari), shuningdek, to'liq gap (shu jumladan qo'shma gap) ham kelishi mumkinligi ta'kidlanadi¹.

Sossyurning shogirdi Sh. Balli sintagma deganda tilning aniqlovchi-aniqlanmish qolipida kelgan har qanday ikki belgisini tushunadi. Bunda Sh. Balli sintagma erkin bo'lishi va shu bois uning komponentlari shu kategoriyaga tegishli boshqa unsurlar bilan almashtirilishi mumkinligini aytadi².

S. O. Karsevskiy sintagmani **ichki** va **tashqi** deb ataluvchi ikki turga bo'lib o'rganadi. Ichki sintagma aniqlovchi-aniqlanmish qolipidagi strukturalar, tashqi sintagma esa jumla qolipidagi so'zlar munosabatini tashkil etuvchi gaplar kiritiladi³.

Shunday qilib, sintagma gap ichida bir-birining ketidan kelib bir nafas bilan aytiladigan so'zlar guruhidir. Shuningdek, sintagma bir so'zdan ham hosil bo'lishi mumkin, u ritmik urg'uga ega bo'ladi, gap tarkibidagi sintagmalar bir-biridan pauza bilan ajraladi.

Sintagma termini tilshunoslikda ko'pincha faqat sintaktik ma'noda – bir-biridan qisqa to'xtam orqali ajralib turadigan semantik-grammatik-intonatsion butunlik ma'nosida qo'llaniladi. Nutqiy aloqaning eng sodda, eng boshlang'ich shakli bo'lgan ikki bo'lakning sintaktik munosabati **sintagma** deb ataladi. A.A.Reformatskiyning fikricha, ikki bo'lakdan iborat birikma sintagmadir⁴.

¹ Qarang: Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. М., 1977.-С.155.

² Qarang: Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955.-С. 114-115.

³ Qarang: Карцевский С.О. Повторительный курс русского языка. М.-Л., 1928.-С.34.

⁴ Qarang: Реформатский А.А. Фонодогические этюды. М., 1975. –С. 18-30.

Gap aloqa-almashuv vositasining eng kichik birligidir. Gap tuzish modellari til birligi bo'lsa, konkret gaplar nutq birligidir. Ob'yektiv borliq va unga bo'lgan munosabatni ifoda qilib, nisbiy tugal fikr yoki his-tuyg'u anglatib, tugal intonatsiyaga ega bo'lgan so'z hamda grammatik qonun-qoidalar asosida o'zaro birikkan so'zlar bog'lanmasi gap deyiladi¹. Gapning asosiy logik-grammatik belgilari quyidagilar:

1) har qanday gapda ob'yektiv borliq va unga bo'lgan munosabat ifoda qilinadi. So'zlovchi shaxsning voqelikka bo'lgan munosabati predikativlikdir. Predikativlik gapning grammatik ma'nosini ifoda qiladi. U gap hosil qiluvchi kategoriya bo'lib, gapda ifoda qilinayotgan fikrning borliqqa bo'lgan munosabatini modal planda ham zamon va shaxs-sonda ifoda qiluvchi kategoriyadir;

2) modallik predikativlikning tarkibiy qismi bo'lib, fe'l mayllari, modal so'zlar bilan ifoda qilinadi. Umuman predikativlik sintaktik mayl, zamon, shaxs-son kategoriyalari, modal so'zlar va intonatsiya orqali ifodalanadi. Sintaktik mayl, zamon, shaxs-son kategoriyalari morfologik mayl, zamon, shaxs-son kategoriyalaridan farq qiladi:

3) har qanday qurilma gap bo'lib kelishi uchun tugallangan intonatsiyaga ega bo'ladi. Jonli nutqda bir gap ikkinchi bir gapdan tugallangan intonatsiya (pauza) bilan ajralib turadi. Yozuvda esa, bu tegishli belgilar (nuqt, so'roq, undov belgilari) bilan ko'rsatiladi. Mana shu belgiga ega bo'lmagan ayrim predfaol qurilmalar gap hosil qilmay, birikmali aniqlovchi hisoblanadilar.

Fraza nutqning eng katta fonetik birligi bo'lib, ikki tomondan pauza bilan chegaralanadi. Nutq ketma-ket kelgan tovushlar yig'indisi yoki zanjirsimon ulanishlardan iborat bo'lib, u tallaffuz davriga ko'ra oldinma-keyin kelgan fonetik birliklarga bo'linadi. Nutqning ana shunday katta va kichik birliklarga bo'linishi **segmentatsiya** deb ataladi.

Nutq fonetik jihatdan fraza, takt, bo'g'in, urg'u va nutq tovushlariga ajraladi. Nutqni frazalarga ajratish sub'yektiv sabablarga bog'liq (tez yoki sekin

¹ Qarang: Yo'ldoshev I., Sharipova O'. Tilshunoslik asoslari. Toshkent, 2007, 139-bet.

gapirish). Odatda fraza gapga teng keladi, lekin uni gap deb tushunmaslik kerak. Chunki gapni grammatik jihatdan, frazani esa fonetik jihatdan o'rganamiz.

Frazalar taktlardan iborat. Frazaning ikki pauzasi orasiga joylashgan, yagona urg'u bilan talaffuz qilinadigan bir yoki bir necha bo'g'inning yig'indisi takt deyiladi. Fraza –(yunoncha “phrasis” , ifoda, nutq iborasi) nutqning eng yirik mustaqil birligi sifatida aloqa vositasidir. Shu bilan birga, fraza eng yirik intonatsion birlik bo'lib keladi. Umuman olganda, frazalar biridan keyin ikkinchisini aytish uchun nafas olish bilan, ya'ni to'xtamlar bilan ayrim-ayrim birliklarga ajratiladi.

Tema va remaning gapda aniqlanishi

Tema va remani gapda aniqlashda dastavval gapning turlarini e'tiborga olish kerak bo'ladi. Shunga qarab, tema hamda remaning gapda joylashuv o'rni ham turlicha bo'lishi mumkin. Quyida biz so'roq so'zli so'roq gaplarda, so'roq so'zsiz so'roq gaplarda va darak gaplarda gapning aktual bo'laklari joylashuvini ko'rib chiqamiz.

/ / // ///¹

Sen men bilan urishmoqchisan?

너 나랑 싸우고 싶어?

Keltirilgan misolda sintagmatik va fraza urg'usi **“urishmoqchisan”** fe'liga tushmoqda. Bu yerda ohang pasayishi ham kuzatilmoqda. “Bundan boshqa hech narsa xohlamaysanmi?”- degan savol jumla mazmuniga yana oydinlik kiritadi. Ushbu misolda **“Sen”** tema, **“urishmoqchisan”** esa rema hisoblanadi.

Agar bu misolni matn tasarrufidan olib tekshirsak, uchta alohida savol yuzaga kelishi mumkin:

// /// / /

Sen men bilan urishmoqchisan ?

1. Urg'ularni ifodalovchi belgilar quyidagicha: /-so'z urg'usi, //- sintagmatik urg'u, ///- fraza urg'usi.

너 나랑 싸우고 싶어?

Mantiqiy urg‘uni olayotgan so‘z (bu holatda “sen” so‘zi) rema hisoblanadi.

/ // /// /

Sen men bilan urishmoqchisan ?

너 나랑 싸우고 싶어?

Avval ta’kidlaganimizdek, logik urg‘u remani belgilaydi. Aynan ana shu jarayon nima sababdan savol berilayotganini, nimani aniqlash muhimligini belgilaydi. Agar so‘ralgan tushunchaga nisbatan javob talab qilinsa, u holda berilgan javobdagi rema ham qo‘yilgan savol orqali belgilanadi:

/ / ///

- Siz uni taniysiz ? – so‘radi Sobir.

///

- Yo‘q. Men uning akasi, Anvarni taniyman.

/ /

- 너 숙제는 다 했어?

- Sen vazifani hammasini bajarding?

///

- 응, 여기 있어. (“별이 된 도깨비 누나”, 김정환 17 bet)

- Ha, mana.

Masalani faqat matnga qarab aniqlab bo‘lmaydi. Ikkinchi gapni o‘qigandan keyin fraza urg‘usi **taniysiz** so‘ziga koreys tilidagi misolda esa 했어 (**bajarding**) so‘ziga tushayotganligi aniq bo‘ladi. Birinchi jumlada **taniysiz** so‘zi rema bo‘lib, kimnidir tanish, yoki tanimaslik haqida gap borayotganligini oydinlashtiradi. O‘z-o‘zidan savolga “**Yo‘q**”, - deb berilgan javob ham rema vazifasini bajaradi. Koreys tilidagi misolda esa 했어 (**bajarding**) so‘zi rema bo‘lib, vazifa bajarilganligi yoki bajarilmaganligiga urg‘u tushayotganligini ko‘rsatmoqda. 응 (ha) so‘zi esa javob sifatida rema bo‘lib kelmoqda. Chunki berilgan javoblarda aynan o‘sha so‘zga fraza urg‘usi tushmoqda. Albatta,

tonning tushishi ham shunda kuzatilmoqda. Ko‘rinadiki, savolga berilgan javobning urg‘uli so‘zi rema hisoblanadi.

Kommunikativ jarayonda so‘zlovchining maqsadini darak gaplar orqali belgilaymiz. Bu jarayonda so‘zlovchi tinglovchiga nimadir haqida xabar beradi. Shu bois, bunda rema berilayotgan xabarning kommunikativ komponenti (tarkibiy qismi) hisoblanadi. Shu kabi kommunikativ komponent so‘roq so‘zli so‘roq gaplarda ham mavjud bo‘lib, quyida biz ana shu gaplarni tahlil qilamiz:

/// / / /

- Nima uchun bu do‘kon yopiq ?- to‘ng‘illadi u, eshikka osilgan qulfga qarab.

/// /

- Texnik sabablarga ko‘ra, - deb tushuntirdim.

/// / /

- 왜 그렇게 전화를 늦게 받았니?

-Nima uchun telefonni kech kutarding?

///

- 밖에서 놀다가요. (“별이 된 도깨비 누나”, 김옥애, 32 bet)

- Kochada uynab yurganligim sababli.

Mazkur jumalalarda so‘zlashuv uslubida ko‘proq qo‘llanuvchi “**Nima uchun ?**” (왜) degan so‘roq olmoshi ishlatilmoqda. Do‘kon yopiqligi aniq, lekin nima sababdan yopiqligi noma’lum. “**Nima uchun ?**” degan so‘roq olmoshi fraza urg‘usini oladi va, shu bilan birga, shakllantiruvchi komponent vazifasini bajarmoqda. Chunki aynan shu komponent bilishimiz kerak bo‘lgan ma’lumotni taqozo etmoqda. Qo‘yilgan savolga berilgan javob (texnik sabablarga ko‘ra) rema hisoblanadi. Boshqacha aytganda, so‘roq so‘zli so‘roq gaplarda so‘roq so‘z fraza va mantiqiy urg‘usini oladi. Unga javob bo‘luvchi so‘z ham fraza urg‘usini olib, rema vazifasida keladi.

So‘roq gaplarda so‘roq so‘z rema bilan chambarchas bog‘liqdir. Biroq shuni ta’kidlash kerakki, so‘roq bilan darak gaplar nutqning turlicha bo‘laklarini taqozo etadi. Bundan tashqari, ular turlicha kommunikativ funksiya bajaradi.

Darak gaplarda rema, ya'ni xabarning ifodalanishi kommunikativ jarayonning shakllantiruvchisi bo'lib keladi. So'roq gaplarda esa bu vazifani so'roq so'zlar bajaradi.

Fikrimiz isboti uchun darak gap tahliliga e'tibor beraylik:

/ / /// //

Mehmonlar bizni ko'rishlari bilan, sergak tortdilar.

/ /// //

방이 세 개 있었는데, 나는 작은 방을 용술이와 함께 쓰게 되었지요. (“별이 된 도깨비 누나”, 김옥애, 92 bet)

Xona uchta bo'lsa ham, men kichik xonada yong su bilan yashardim.

Berilgan misolda **Mehmonlar** va **ko'rishlari bilan** so'zlaridan keyin pauza qo'yilmoqda. Mazkur gap ikki sintagmaga bo'lingan bo'lib, sintagmatik urg'uni **ko'rishlari bilan** va **sergak tortdilar** so'zlari olmoqda. Tonning pasayishi esa **ko'rishlari bilan** so'zida kuzatilmoqda. Ushbu jumlada **ko'rishlari bilan** so'zi rema vazifasida kelmoqda. Tema esa **Mehmonlar** so'zi bilan ifodalanmoqda. Chnki bu so'z faol xabar ifodasini bermoqda. Mazkur so'z nutqning bir parchasidan olingan gapning komponenti bo'lib, matnning avvalida ham **mehmon** so'zi qo'llanilgan. Shuning uchun ushbu so'z tinglovchiga ham, so'zlovchiga ham azaldan ma'lum bo'lgan bo'lak, ya'ni **tema** hisoblanadi.

Koreys tilidagi misolda esa 방이 (**xona**) va 있었는데 (**bo'lsa ham**) so'zlaridan keyin pauza qo'yilmoqda. Bu misolda sintagmatik urg'u 있었는데 (**bo'lsa ham**) va 쓰게 되었지요 (**yashardim, ishlatardim**) so'zlariga tushayotganligini ko'ramiz. Bu misolda 있었는데 (**bor bo'lsa ham**) so'zi rema vazifasida kelmoqda. 방이 세 개 (**xona uchta**) birikmasi esa tema vazifasida kelmoqdadir.

Quyida yana darak gapga misol keltiramiz. Bunday holat ko'pincha dialogik nutqda uchraydi:

/ /// / ///

Bu haqda ertaroq o'ylash kerak edi. Shu sababdan bugungi kunda qarzingning miqdori o'sib bormoqda.

날개는 날기 위해 달린 거야. 독침은 쏘라고 있는 거야. (“넓적사슴벌레 죽은 척하다”, 김정환, 83 bet)

Qanot uchish uchun kerak. Nish esa chaqish uchun kerak.

Berilgan misollarda emfatik hamda fraza urg‘usi **ertaroq** va 날기 위해 (**uchish uchun**) so‘zlariga tushmoqda. Bunda matn mazmuniga qarab **ertaroq** va 날기 위해 (**uchish uchun**) so‘zlari bo‘rttirilmoqda. Jumlalarning nuqtadan keyingi qismida esa **bugungi kunda** va 쏘라고 있는 (**chaqish uchun**) birikmalari logik urg‘u olmoqda. Jumlalarda tema sifatida **Bu haqda** va 날개는 (**qanot**) so‘zi kelmoqda. Rema vazifasini **ertaroq** va 날기 위해 (**uchish uchun**) so‘zlari bajarmoqda. **Bugungi kunda** hamda 쏘라고 있는 (**chaqish uchun**) birikmalari ikkinchi qismning remasi hisoblanadi.

Agar ushbu jumlaning matn tasarrufidan olib tahlil qiladigan bo‘lsak, u holda mantiqiy urg‘u qo‘yiladigan yana bir variant mavjudligini ko‘ramiz:

/// / /

Bu haqda ertaroq o‘ylash kerak edi.

Boshqacha aytganda, ertaroq o‘ylanishi kerak bo‘lgan narsa haqida o‘ylash kerak edi, degan ma’no hosil bo‘ladi. Endi bu jarayonda **Bu haqda** birikmasi rema, **ertaroq o‘ylash kerak edi** birikmasi esa tema vazifasida kelmoqda. Pauza remadan keyin, temadan oldin qo‘yilib, aktual bo‘laklarga bo‘linishning teskari tartibi kuzatilmoqda. Bundan ko‘rinib turibdiki, azaldan ma’lum bo‘lgan element har doim ham tema bo‘lavermaydi. Uning o‘zgarishiga fraza urg‘usi sababchi bo‘ladi. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda shuni aytish mumkinki, jumladagi remaning o‘rnini fraza urg‘usi va tonning pasayishi belgilab beradi.

- Bola tirik. Hozir manzilini aytaman.

/ / / ///

Ra’no ko‘rsatilgan ko‘chaga otildi.

Ushbu gapda fraza urg‘usi fe’lga tushmoqda. Gapning temasi sifatida **Ra’no** so‘zi, remasi sifatida esa **otildi** fe’li kelmoqda. Ikkinchi darajali bo‘laklar (**ko‘rsatilgan ko‘chaga**) remaning kengaytiruvchilari vazifasini bajarmoqda.

Ta'kidlash kerakki, yozma nutqda urg'uni gapning mazmunini tushunishiga qarab, o'quvchining o'zi belgilaydi. Demak, tema va remaning yozma nutqda belgilanishi sub'yektiv nuqtayi nazardan aniqlanadi. Biroq bu jarayonda ham pauzaning ahamiyati katta. Boshqacha aytganda, prosodik jihatdan fraza urg'usining, ton pasayishining o'rni beqiyosdir.

Sintaktik nuqtayi nazardan gapda tema va rema vazifasida ega va kesimdan tashqari istalgan gap bo'lagi kelishi mumkin.

Tema va remaning sintagmada aniqlanishi

Ta'kidlash kerakki, sintagmani yozma nutqda ham, og'zaki nutqda ham aniqlasa bo'ladi, biroq uni matnning muallifi va matnni o'qiyotgan o'quvchi turlicha belgilashi mumkin.

Sintagmani nafas olishning qisqa-cho'ziqligi, yoki havo zarbiga qarab aniqlab bo'lmaydi. Chunki sintagma va nafas olish jarayoni turli xil hodisalarni taqozo etadi. Ba'zan ular to'g'ri kelishi, ba'zan to'g'ri kelmasligi ham mumkin. Ba'zan to'liq bir gap ham sintagma bo'lib kelishi mumkin. Faqat bu holatda u yakka holda emas, balki murakkab sintaktik qurilmaning komponenti sifatida keladi. Urg'u sintagma va frazalarning struktur butunligini ta'minlaydi.

/ //

O'n besh daqiqadan so'ng / biz hovliga chiqdik.

십오분 후에 우리 만나요.

Berilgan gap pazalar bilan bo'lingan ikki sintagmaga ajraladi. Birinchi sintagmani ko'rib chiqaylik. Bunda ohang butunligiga ega bo'lgan ikkita sintagma varianti mavjud:

/ // // /

O'n besh daqiqadan so'ng; O'n besh daqiqadan so'ng

십오분 후에; 십오분 후에;

Birinchi holatda sintagmatik urg'u ot so'z turkumiga mansub bo'lgan "daqiqa" (분) so'ziga tushmoqda, shu bilan birga, unda tonning pasayishi kuzatilmoqda. Bu ko'rinishda sintagma **temasi** son so'z turkumi bilan

ifodalangan “**o‘n besh**” (십 오) so‘zi, **rema** esa “**daqiq**a” (분) so‘zi hisoblanadi. Bunda soat yoki kun emas, balki aynan **o‘n besh daqiqa** (십 오 분) degan ma’no kelib chiqadi.

Ikkinchi holatda esa **tema** hamda **rema** o‘rin almashganining guvohi bo‘lamiz. Endi bu holatda son so‘z turkumi **rema**, ot so‘z turkumi esa **tema** bo‘layotganligini ko‘ramiz. Bu holatda esa yigirma yoki o‘ttiz emas, balki aynan **o‘n besh** (십 오) degan ma’no ifodasi namoyon bo‘ladi.

Ikkinchi sintagmaning ham ma’nolari o‘zgarishi holatlarini kuzatishimiz mumkin:

/ / // / // / // / /
Biz hovliga chiqdik; Biz hovliga chiqdik; Biz hovliga chiqdik
우리 만나요; 우리 만나요; 우리 만나요;

Bu esa, o‘z navbatida, matnga bog‘liq bo‘lmagan holda sitagmatik urg‘uning pozitsiyasi o‘zgarishi mumkinligidan dalolat beradi. Boshqacha aytganda, sintagmatik urg‘u tushgan komponent **rema** ekanligini ko‘rsatadi.

Pauza sintagmaning ichida qo‘llanmaydi, chunki sintagma fonetik jihatdan bir butunlikni tashkil etadi. Biroq pauzalar orqali sintagmalar chageralarini belgilaymiz. Xuddi gapdagi singari sintagmada ham ohang va urg‘u muhim rol o‘ynaydi. Bunda tonning pasayishi doimo remaga ishora qiladi.

Sintagmalarning bo‘linishi gaplarning bo‘linishidan farq qiladi. Gaplarda matn mazmuniga (kontekstga) tayanib, fraza urg‘usi orqali remani belgilash mumkin bo‘lsa, sintagmada esa matn (kontekst) muhim rol o‘ynamaydi. Ba’zan gapning qaysi bo‘lagiga fraza urg‘usi tushayotgani aniq bo‘lsagina, sintagmatik urg‘u fraza urg‘usi bilan mos kelishi kuzatiladi.

Sintaktik nuqtayi nazardan sintagma har doim nutqning sintaktik parchasi hisoblanadi. Shuni aytish kerakki, sintagma ba’zan butun bir fraza holida kelishi mumkin. Sintagma gap bo‘lagi bolishi ham mumkin. U sintaktik konstruksiyalar bilan mos kelmaydi. Shunday bo‘lsa-da, sintagma sintaktik jihatdan shakllangn bo‘ladi.

Sintagma bir soʻzdan, soʻzlardan tarkib topadi, lekin sintaktik jihatdan soʻz birikmasi bilan toʻgʻri kelmaydi. Sintagma hududiy jihatdan soʻz birikmasi bilan mos kelishi, uni qismlarga parchalashi va hatto oʻz tasarrufiga bir necha soʻz birikmalarini ham kiritishi mumkin.

Tema va remaning frazada aniqlanishi

Birgina frazaning oʻzi talaffuzda turli xil oʻzgarishlarga uchrashi mumkin. Bu oʻzgarishlar orqali his-hayajon va tuygʻular ifodalanadi. Buda esa ohang, ovoz toni oʻzgarishi; nutq tezroq aytilishi, maʼlum bir soʻz talaffuzida jestlar qoʻllanishi mumkin. Fraza urgʻusi sintagmaga tushadi. U esa, oʻz navbatida, frazaning asosiy mazmunini namoyon etadi. Frazaning asosiy tamoyilini intonatsion tugallik, fraza urgʻusi va maʼno butunligi tashkil etadi.

Odatda, fraza deganda gap tushuniladi. Lekin bu haqda biz ishimizning avvalgi paragrafida toʻxtalgan edik. Mazkur paragrafda biz frazaning aktual boʻlaklarga boʻlinishini gap tasarrufida emas, balki turgʻun holatdagi frazalar koʻrinishida tahlil etmoqchimiz.

/ // / ///

Otning oʻlimi / itning bayrami.

낮말은 새가 듣고 밤말은 쥐가 듣는다. (maqol)

Kunduzgi gapni qush eshitar, tungi gapni sichqon.

(“Devorning ham qulogʻi bor” maqolining koreys tilidagi analogi.)

Ushbu frazalarni matndan tashqari holatda oʻrganish mumkin, chunki ular turgʻun boʻlib shakllanib qolgan. Mazkur jummlalar ikki sintagmaga boʻlinagi: “**otning oʻlimi**”, *낮말은 새가 듣고* (**Kunduzgi gapni qush eshitar**) va “**itning bayrami**”, *밤말은 쥐가 듣는다* (**tungi gapni sichqon**). Har bir sintagma bir xil sintagmatik urgʻu olmoqda. Mazkur fraza koʻchma maʼnoga ega boʻlib, uni boshqacha maʼnoda qoʻllab boʻlmaydi. Jumlada fraza urgʻusi “**bayrami**” soʻziga tushib, uni rema sifatida shakllantirmoqda. Tema vazifasini esa birinchi sintagmadagi “**oʻlimi**” soʻzi oʻtamoqda. Tema va rema oʻzaro pauzalar bilan

bo‘lingan bo‘lib, har ikkalasi ham ot so‘z turkumidan iborat. Quyida yana bir turg‘un birikmani tahlilqilamiz:

/ / / ///

Ko‘r ko‘rni qorong‘ida topadi.

고자질쟁이가 먼저 죽는다. (maqol)

Sotqin birinchi o‘ladi.

Ushbu jummalarning temasi sifatida **“ko‘r” va 고자질쟁이가 (sotqin)** so‘zlari kelmoqda. Rema esa **“topadi” va 죽는다 (o‘ladi)** so‘zlari bilan ifodalanmoqda. Bu jumlada tema birinchi o‘rinda tema esa ikkinchi o‘rinda turibdi. Ushbu maqollar oddiy gapdan deyarli farqlanmaydi. Tema ega bilan rema esa kesim bilan ifdalanmoqda.

/ // / ///

Otalar so‘zi - aqlning ko‘zi.

글 속에 글 있고 말 속에 말 있다. (maqol)

Gap ichida gap bor, so‘z ichida so‘z.

“Gap tagida gap bor” maqolining koreys tilidagi analogi)

Ushbu jumlar ham ikkitadan sintagmadan iborat. Frazalar urg‘usi **“ko‘zi”** so‘ziga tushmoqda. U esa, o‘z navbatida, rema hisoblanadi. Tema esa **“Otalar so‘zi”** birikmasi bilan ifodalanmoqda. Shuni aytish kerakki, semantik jihatdan qaratqich aniqlashini egadan ajratib bo‘lmaydi. Agar shunday bo‘lsa, u holda jumla mantiqiylikini yo‘qotadi. Tema va rema pauza bilan ajratilgan bo‘lib, jumlada fe‘l guruhi mavjud emas. Chunki ko‘p hollarda turg‘un birikmalarda fe‘l guruhi ishlatilmaydi. Shuning uchun ham tema va rema yakka holda emas, balki semantik jihatdan so‘zlar guruhi bilan ifodalanmoqda. Shu bois turg‘un birikmalarda so‘zlar o‘rnini almashtirib, yoki olib tashlab bo‘lmaydi.

Lingvistika tarixiga aktual bo‘laklar tushunchasi kirib kelganiga yuz yildan ko‘proq vaqt bo‘ldi. Bu esa, o‘z navbatida, uning tilshunoslikdagi o‘rnini belgilash uchun, bizningcha, yetarli muddat bo‘lsa kertak. Shunday bo‘lishiga qaramay, bu sohada bajarilgan tadqiqot ishlari talaygina bo‘lsa-da, hanuzgacha o‘z ifodasini topmagan jumboqli masalalar ko‘p. Masalan, aktual bo‘laklarni

tilning hamma jabhalarida qo‘llasa bo‘ladimi? Aktual bo‘laklarni faqat nutqiy tushuncha deb bilish kerakmi, yoki uni tilning tahlilida (tilning bo‘shqa grammatik tushunchalari bilan bir qatorga qo‘ysa bo‘ladimi) ham ishlatilsa bo‘ladimi? – degan savollar mavjuddir.

Aktual bo‘laklar serqirrali tushuncha bo‘lib, uni o‘rganish jarayonida to‘rt xil paradigмага bo‘lish mumkinligi aniqlandi:

- 1) genetik paradigma;
- 2) struktur-sintaktik paradigma;
- 3) funksional-semantik paradigma;
- 4) semiotik paradigma.

Genetik paradigma nemis olimlari G.Gabelens va G.Paul tomondan o‘rganilgan bo‘lib, ularning ishlarida aktual bo‘laklar ichki sintaktik funksiyalarni bo‘lishga xizmat qilishi aniqlangan. Boshqacha aytganda, gapda so‘zlarning sintaktik tartibini belgilash uchun qo‘l kelishi izohlangan. Bundan tashqari, G.Paul aktual bo‘laklarda gap bo‘laklarining psixologik va mantiqiy uyg‘unlashuvi borligini ta’kidlaydi.

Psixologik nuqtayi nazardan aktual bo‘laklarga bo‘lish gapning ichki tub ma’nosini aniqlashga xizmat qiladi, ya’ni real ma’nodan tashqari tub ma’no aniqlanadi: bola uxlayapti – demak, u uyg‘oq emas.

T-R

T-R

Struktur-sintaktik paradigma o‘zining to‘liq yakunini Vilen Matezius ishlarida topdi. Olim ushbu terminga yangicha-“gapning aktual bo‘laklarga bo‘linishi”,-deb nom berdi. Mazkur termin barcha tadqiqot ishlarida hozirgi kunda ham faol qo‘llanmoqda. Shuni ta’kidlash kerakki, V.Matezius gapning aktual bo‘laklarga bo‘linishini faqatgina nutqiy jarayonga xos deb biladi va gapni struktur jihatdan tahlil qiladi. Ta’kidlash kerakki, struktur-sintaktik paradigmani o‘rganish ildizlarini XVIII asrda yashab ijod etgan fransuz olimlari S.Dyumarse, N.Boze, Sh.Bato tadqiqotlarida kuzatishimiz mumkin. 90-yillarga kelib, rus tilshunosligida V.P.Danilenko gapning aktual bo‘laklarga bo‘linishini mukammal o‘rganib chiqadi. V.Matezius ishlarida gapning aktual bo‘laklarga

bo‘linishini formal-sintaktik strukturalar tarzida o‘rganiladi. V.Matezius gapda sintaktik jihatdan tartibning o‘zgarishini “sintaktik anomaliya”, deb nomlaydi. Bu holat ko‘pincha nutq so‘zlash jarayonida vujudga kelishini ta’kidlaydi, Boshqacha aytganda, uni “va’zxonlik san’ati jarayoni” deb biladi. Zero, aynan shu paytda sintaktik tartibning o‘zgarishi mumkinligini aytadi.

V.Matezius nazariyasida ikki tushunchaning (ikki aspektning) bir-biriga qarama-qarshi qo‘yilganini ko‘ramiz (tema-rematika). Olim nutq so‘zlashning tabiati shunday bo‘lishi kerakki, u bir vaqtning o‘zida ikki xil bo‘lishi kerakligini, ya’ni mantiqiy urg‘uni istagan holatda o‘zgarib turishi mumkinligini aytadi. Bu esa har qanday tilning xarakterli tomonini ko‘rsatishini ta’kidlaydi. Bu holatda esa nutqiy jarayon an’anaviy bo‘laklarga bo‘linish bilan mos kelishi yoki mos kelmasligi ham mumkin. Bu holatda esa, ya’ni nutqda aktual bo‘laklarga bo‘lish prinsipi ustunlik qiladi. V.Matezius o‘zidan oldin o‘tgan olimlarning: “Gapda asosiy vazifani grammatik aloqalarmi, yoki aktual bo‘laklarga bo‘lish bajaradimi?”-degan savollariga javob berib, nafaqat struktur, balki funksional tilshunos sifatida ham namoyon etdi.

V.Matezius ishlarini struktur-sintaktik paradigmaning cho‘qqisi sifatida talqin qilish mumkin, o‘z navbatida, olim **funksional-semantik paradigmaning** boshlanishiga ham asos soldi, desak xato qilmaymiz.

Parij tilshunoslik maktabida “gapning funksional shakllanishi” degan termin vujudga keldi. Tadqiqotchilar gapning aktual bo‘laklarga bo‘linishining ma’noviy xususiyatlariga e’tibor bera boshladilar. Gapning aktual bo‘laklarga bo‘linishi ikki funksional faktorga bo‘linadi: a) kommunikativ faktor; b) ma’no anglatuvchi faktor.

Keyingi yillarda aktual bo‘laklarga bo‘linish **semiotik** jihatdan ham o‘rganila boshlandi. Bunda aktual bo‘laklarga bo‘linish jarayonida semiotik belgilar, ya’ni nutqni shakllantiruvchi belgilar muhim hisoblanadi.

Umuman olganda, gapning aktual bo‘laklarga bo‘linishi nafaqat grammatik jihatdan o‘rganilishi, balki tarjimashunoslik sohasida ham o‘rganilishi kerak

bo‘ladi. Zotan, matn tarjimasida aktual bo‘laklarning o‘rni muhimdir.

III bob bo‘yicha xulosa

Tadqiqotimizning ushbu bobida til unsurlarining funksional faolligi va tema-remani aniqlash usullarini tekshirish davomida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Har bir til belgisining sintaktik faolligini ta’minlash uchun eng avval uni nisbatan kattaroq belgi tasarrufiga ko‘chirib o‘tkazmoq lozim. Boshqacha aytganda, tilning har qanday belgisi ham o‘zi mansub bo‘lgan belgilar doirasida faollasha olmaydi.

2. Har bir belgilar turkumi shu belgilarning o‘ziga xos darajadagi zahirasi sanaladi va ularni mavhum, umumiy tushunchalar sifatida o‘zida saqlaydi. Shuning uchun fonema morfema yoki so‘z doirasida, morfema so‘z qolipida, so‘z gap tarkibida faollik belgisini oladi.

3. Sintaktik jihatdan faollashmagan biror bir til belgisi na semantik, va na sintaktik funksiya bajara oladi. Yoki aksincha, semantik yoxud sintaktik funksiya bajarayotgan har qanday belgi mavhum va umumiy mazmunda bo‘lmaydi.

4. Belgining sintagmatik zanjir doirasida belgili yoki belgisiz tarzda berilishi esa uning funksional faolligi uchun sezilarli darajada ahamiyatga ega emas.

5. Sintagmatik zanjir doirasida muxtor holatda faollashayotgan til belgilari har doim belgili tarzda beriladi va bunday belgilar ma’lum bir gap orqali ifodalanayotgan xabarning umumiy mazmunini kengaytirish yoki izohlash uchun xizmat qiladi.

6. Til elementlarining sintaktik faollashuvidan quyidagi maqsadlar ko‘zda tutiladi:

1) mavhum va umumiylik mazmunidagi belgilar aniq mazmun kasb etadi va paradigmatic qatordan sintagmatik qatorga ko‘chiriladi;

2) harakatsiz belgilar jonlantiriladi va ularning boshqa belgilar bilan sintaktik munosabatlari tiklanadi;

3) soʻz turkumlari funksiyalari gap boʻlaklari funksiyalari bilan almashtiriladi.

7. Gap unsurlarining tema-rematik munosabatlarini aniqlashning uch asosiy usuli mavjud boʻlib, ular **prosodik** (pauza, urgʻu hamda ohangning oʻrni), **sintaktik va semantiktik** tamoyillarini qamrab oladi.

8. Tema va remani aniqlashning **prosodik** usulida pauza va ohangning roli muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki bu orqali jumlaning aktual boʻlaklarga boʻlinishini aniqlash qulaydir. Ammo bunda jumlaning ichki strukturasi ahamiyat berilmaydi.

9. Prosodik unsurlar emfotiv funksiya (psixologik-emotsional funksiya) ham bajara oladi. Soʻzlovchi kishi quyidagi prosodik vositalar yordamida remani taʼkidlab koʻrsatadi:

- ohang;

- urgʻu (mantiqiy urgʻu, emfatik urgʻu, fraza urgʻusi, takt urgʻusi, soʻz urgʻusi).

10. Gapning aktual boʻlaklarga boʻlinishining sintaktik tabiati anʼanaviy sintaktik tahlil kategoriyalariga oʻxshashligining sababi, tema va rema ham tilning grammatik vositalari yordamida ifodalanishidadir. Ifodalanayotgan xabar maʼnosining temadan remaga qarab kengayib, oʻsib borishi meʼyoriy-neytral holat hisoblanadi. Bu holat, odatda, gapdagi toʻgʻri soʻz tartibida vujudga keladi.

11. Taʼkidlash kerakki, jumla tarkibida **ikkilamchi rematizatsiya** hodisasi ham mavjud boʻlib, u ham oʻziga xos sintaktik imkoniyatlarga ega. Ikkilamchi rematizatsiyaga **parsellyativ qurilmalar tarkibidagi parsellyatlar** kiradi.

12. Gapning aktual bolaklarga boʻlinishi nazariyasida gapni shakllantiruvchi kommunikativ jarayongina emas, balki jumlani semantik jihatdan shakllantiruvchi tarkibiy qismlar ham oʻrganiladi. Jumlani semantik jihatdan shakllantiruvchi unsurlarga **kontrast** va **emfaza** kiradi.

13. Sintagma termini tilshunoslikda ko‘pincha faqat sintaktik ma’noda – bir-biridan qisqa to‘xtam orqali ajralib turadigan semantic-grammatik-intinatsion butunlik ma’nosida qo‘llaniladi. Nutqiy aloqaning eng sodda, eng boshlang‘ich shakli bo‘lgan ikki bo‘lakning sintaktik munosabati **sintagma** deb ataladi.

14. **Gap** aloqa-almashuv vositasining eng kichik birligidir. Gap tuzish modellari til birligi bo‘lsa, konkret gaplar nutq birligidir. Ob’yektiv borliq va unga bo‘lgan munosabatni ifoda qilib, nisbiy tugal fikr yoki his-tuyg‘u anglatib, tugal intonatsiyaga ega bo‘lgan so‘z hamda grammatik qonun-qoidalar asosida o‘zaro birikkan so‘zlar bog‘lanmasi gap deyiladi.

15. **Fraza** nutqning eng katta fonetik birligi bo‘lib, ikki tomondan pauza bilan chegaralanadi. Nutq ketma-ket kelgan tovushlar yug‘indisi yoki zanjirsimin ulanishlardan iborat bo‘lib, u talaffuz davriga ko‘ra oldinma-keyin kelgan fonetik birliklarga bo‘linadi. Nutqning ana shunday katta va kichik birliklarga bo‘linishi **segmentatsiya** deb ataladi.

16. Tema va remani gapda aniqlashda dastavval gapning turlarini e’tiborga olish kerak bo‘ladi. Shunga qarab, tema hamda remaning gapda joylashuv o‘rni ham turlicha bo‘lishi mumkin.

17. Sintagmalarning bo‘linishi gaplarning bo‘linishidan farq qiladi. Gaplarda matn mazmuniga (kontekstga) tayanib, fraza urg‘usi orqali remani belgilash mumkin bo‘lsa, sintagmada esa matn (kontekst) muhim rol o‘ynamaydi. Ba’zan gapning qaysi bo‘lagiga fraza urg‘usi tushayotgani aniq bo‘lsagina, sintagmatik urg‘u fraza urg‘usi bilan mos kelishi kuzatiladi.

18. Birgina frazaning o‘zi talaffuzda turli xil o‘zgarishlarga uchrashi mumkin. Bu o‘zgarishlar orqali his-hayajon va tuyg‘ular ifodalanadi. Buda esa ohang, ovoz toni o‘zgarishi; nutq tezroq aytilishi, ma’lum bir so‘z talaffuzida jestlar qo‘llanishi mumkin. Fraza urg‘usi sintagmaga tushadi. U esa, o‘z navbatida, frazaning asosiy mazmunini namoyon etadi. Frazaning asosiy tamoyilini intonatsion tugallik, fraza urg‘usi va ma’no butunligi tashkil etadi.

UMUMIY XULOSA

Til sistemasining virtual belgilari, asosan, paradigmatic qator elementlari ekanligi aniqlandi hamda paradigmatic qator elementlari o'rtasidagi munosabatlarni tafakkurimiz, ongimiz orqaligina his eta olishimiz, chunki ular aniq ifodaga ega emasligi o'rganildi.

Til elementlarining faollashuvi uchun birdan-bir makon sintagmatik qator ekanligi belgilandi. Til belgisi, paradigmatic va sintagmatik rejalarning qaysi birida o'rganilishidan qat'i nazar, o'zining ifodalovchi va ifodalanuvchi belgilariga ko'ra ajralib turishi ta'kidlandi.

Til elementlarining konkret faollashuvi uchun nutq muhitining ham ahamiyati katta. Nutq muhiti bo'lmas ekan, til elementlari mavhum va umumiylik qoladi. Mavhum va umumiylik holatida bo'lgan til elementlari paradigmatic rejani va aniq mazmun ifodasini beruvchi faol holatdagi nutq elementlari esa sintagmatik rejani asoslaydi, degan xulosaga kelamiz.

Paradigmatic qator og'ushidagi til elementlarining mikrosintagmatik munosabatlari faol holatda bo'lmaydi. Bu elementlarning haqiqiy faolligi faqatgina sintagmatik qatorda ta'minlanadi. So'ning o'z funksiyasiga ko'ra bir morfologik kategoriyadan ikkinchi morfologik kategoriyaga ko'chirilishi faqat sintagmatik qator doirasidagina mumkin bo'ladi.

Gap unsurlarining funksional sifatlarini o'z-o'zidan hosil bo'lib qolmaydi. Boshqacha aytganda, ularga ma'lum bir funksiyaning berilishi uchun faqatgina til imkoniyatlarining o'zi kamlik qiladi. Chunki nutq muhitining talablari bilan ham hisoblashishga to'g'ri keladi. Nutq muhitida esa so'zlovchi shaxs yetakchi omil sanaladi. Demak, til elementining nutqda funksiyasiga ko'ra faollashuvi uchun so'zlovchi shaxs asosiy vositalardan biridir, degan xulosaga kelamiz.

Gap unsurlaridan birining o'ta faol va ikkinchisining nisbatan kamroq faol darajada qo'llanilishi faqatgina nutq muhitining o'ziga emas, balki so'zlovchi shaxsning istak-xohishiga ham ma'lum darajada bog'liq bo'ladi.

Gap yoki jumla tarkibiga birorta element maqsadsiz kiritilmaydi, degan xulosaga kelamiz. Ana shu jarayonda gap tuzilishining barcha leksik-grammatik

muammolari til elementlarining paradigmatic rejaning sintagmatik rejaning ko'chirilishi bilan bog'liq bo'lgan qonun-qoidalar doirasida o'z ifodasini topadi.

Ayrim til elementlari o'zlarining asliy morfologik shakllarida qo'llanilsa, ayrimlari yasama shakllarga kiradi. Bularning hammasi gap unsurlariga funksional sifatlarni u yoki bu shaklda taqsimlash maqsadida yuz beradi. Til belgisining turli ma'nolarda va funksiyalarda qo'llanilishida nutq jarayoni va so'zlovchi shaxsning ham muhim o'rni borligi aniqlandi.

Til belgilari kichik ham, katta ham bo'lishi mumkin. Shu sababli u fonologik, morfologik yoki sintaktik nuqtayi nazardan ham o'rganiladi. Hatto bir so'zning o'zi ham to'rt xil til elementi mazmunini bera oladi, ya'ni bir paytning o'zida fonema, morfema, so'z va gap funksiyalarida ham kela oladi. Gapning faol bo'laklarini aniqlashda ohangni nutq jarayonining eng muhim unsurlaridan biriga aylantiruvchi mantiqiy urg'u katta ahamiyatga ega. Bunda mantiqiy urg'uning asosiy vazifasi gap unsurlaridan birortasini alohida bo'rttirib, ajratib ko'rsatishdan iboratligi aniqlandi.

Mantiqiy urg'u orqali ajratib ko'rsatilayotgan so'z yoki so'z birikmasi psixologik yoki mantiqiy kesim sanaladi. Mantiqiy kesim gapning ma'lum bir nutq jarayonidagi eng sarmazmun va muhim unsuri hisoblanadi. Shunga ko'ra gap tarkibidagi boshqa so'zlar unga nisbatan mantiqiy ega vazfasida keladi.

Har bir jumlada zabarning boshlanish nuqtasi va uning semantik shaklining markazida turuvchi asosiy nuqtasi mavjud bo'ladi. Xabarning boshlanish nuqtasi deb e'tirof etiladigan so'z mazmunan nafaqat so'zlovchi shaxsga, balki tinglovchi shaxsga ham azaldan, hech bo'lmaganda nutq ijro etilayotgan muhitda ma'lum bo'ladi. Gapning faol bo'laklari xususidagi nazariyaning, asosan, ikki unsuri mavjud bo'lib, ulardan biri, xabarning boshlanish nuqtasi ikkinchisi esa, asosiy nuqta hisoblanadi.

Gapning faol bo'laklarga bo'linishi so'z tartibi masalasi bilan ham uzviy bog'liq. So'z tartibi o'zgarishi bilan gap unsurlarining kommunikativ vazifalari va funksiyalari ham o'zgaradi. Gapning shakily tuzilishi ko'p jihatdan uning unsurlarini tanlash va joylashtirish, xususan, fe'l-kesimni tanlash masalasiga

ham bog‘liqdir. Bu jarayonga, so‘zsiz, gapning faol bo‘laklarga bo‘linishi sezilarli darajada ta’sir etadi.

Gapning faol bo‘laklarga bo‘linishi va uning tahlili odatdagi sintaktik tahlil uslubidan farq qiladi. Gapning formal-grammatik bo‘laklari gapda so‘z tartibi o‘zgarmasa, o‘zgarmaydi. Faol bo‘laklar esa so‘zlovchi va tinglovchining ta’sirida o‘zgaraveradi. Formal-grammatik bo‘laklar asosida sintaktik munosabatlar yotsa, faol bo‘laklar zamirida semantik munosabatlar yotadi.

Formal-grammatik bo‘laklarning bosh va ikkinchi darajali turlari ham mavjud bo‘lib, ular bir necha gap unsurlarini taqozo etsa, faol bo‘laklar atigi ikki unsurdan iborat, xolos. Gapning faol bo‘laklari nazariyasi funksional tahlildan ko‘ra ko‘proq darajada semantik tahlilga yaqin ekanligi aniqlandi. Bundan tashqari, u bilan psixologik tilshunoslik shug‘ullanishi lozim deb topildi.

Bunda, albatta, ikki yo‘l bo‘lishi mumkin: birinchidan, gaapning faol bo‘laklari mantiqiy nuqtayi nazardan qaralsa, u bilan semantik sintaksis shug‘ullanishi lozim. Ikkinchidan, unga kishining psixologik jihati nuqtayi nazaridan qaralsa, u bilan psixolingvistika shug‘ullansa maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Yuqoridagilardan tashqari, gap unsurlarining u yoki bu tomonlari tavsifi bilan shug‘ullanar ekanmiz, til tashqi muhiti shart-sharoitlari bilan ham hisoblashimiz kerak. Chunki til tashqi muhiti til elementlarining faollashuvi uchun, ko‘p hollarda, asosiy omillardan biri bo‘lib xizmat qiladi.

Gapning aktual bolaklarga bo‘linishi nazariyasida gapni shakllantiruvchi kommunikativ jarayongina emas, balki jumlani semantik jihatdan shakllantiruvchi tarkibiy qismlar ham o‘rganiladi. Jumlani semantik jihatdan shakllantiruvchi unsurlarga **kontrast** va **emfaza** kiradi. Sintagma termini tilshunoslikda ko‘pincha faqat sintaktik ma’noda – bir-biridan qisqa to‘xtam orqali ajralib turadigan semantic-grammatik-intinatsion butunlik ma’nosida qo‘llaniladi. Nutqiy aloqaning eng sodda, eng boshlang‘ich shakli bo‘lgan ikki bo‘lakning sintaktik munosabati **sintagma** deb ataladi.

Gap aloqa-almashuv vositasining eng kichik birligidir. Gap tuzish modellari til birligi bo'lsa, konkret gaplar nutq birligidir. Ob'yektiv borliq va unga bo'lgan munosabatni ifoda qilib, nisbiy tugal fikr yoki his-tuyg'u anglatib, tugal intonatsiyaga ega bo'lgan so'z hamda grammatik qonun-qoidalar asosida o'zaro birikkan so'zlar bog'lanmasi gap deyiladi.

Fraza nutqning eng katta fonetik birligi bo'lib, ikki tomondan pauza bilan chegaralanadi. Nutq ketma-ket kelgan tovushlar yug'indisi yoki zanjirsimin ulanishlardan iborat bo'lib, u tallaffuz davriga ko'ra oldinma-keyin kelgan fonetik birliklarga bo'linadi. Nutqning ana shunday katta va kichik birliklarga bo'linishi **segmentatsiya** deb ataladi.

Tema va remani gapda aniqlashda dastavval gapning turlarini e'tiborga olish kerak bo'ladi. Shunga qarab, tema hamda remaning gapda joylashuv o'rrni ham turlicha bo'lishi mumkin. Sintagmalarning bo'linishi gaplarning bo'linishidan farq qiladi. Gaplarda matn mazmuniga (kontekstga) tayanib, fraza urg'usi orqali remani belgilash mumkin bo'lsa, sintagmada esa matn (kontekst) muhim rol o'ynamaydi. Ba'zan gapning qaysi bo'lagiga fraza urg'usi tushayotgani aniq bo'lsagina, sintagmatik urg'u fraza urg'usi bilan mos kelishi kuzatiladi.

Birgina frazaning o'zi talaffuzda turli xil o'zgarishlarga uchrashi mumkin. Bu o'zgarishlar orqali his-hayajon va tuyg'ular ifodalanadi. Buda esa ohang, ovoz toni o'zgarishi; nutq tezroq aytilishi, ma'lum bir so'z talaffuzida jestlar qo'llanishi mumkin. Fraza urg'usi sintagmaga tushadi. U esa, o'z navbatida, frazaning asosiy mazmunini namoyon etadi. Frazaning asosiy tamoyilini intonatsion tugallik, fraza urg'usi va ma'no butunligi tashkil etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Ilmiy adabiyotlar ro‘yxati

1. Karimov I. A. O‘zbekiston-kelajagi duk davlat. – Toshkent: O‘zbekiston, 1999, 19-bet.
2. Nurmonov A., Hakimov M. Lingvistik paradigmakaning nazariy shakllanishi// O‘zbek tili va adabiyoti, №4. 2001, 56 bet.
3. Rahimov A.S. Leksik va semantik derivatsiya muammolari. – Toshkent, 2011,167 bet.
4. Teanire L. Elements de syntaxe structurale, 3^e ed. –Paris,1976, p.670.
5. Turniyozov N.Q. , Turniyozova K.A. Funksional sintaksisga kirish.- Toshkent: “Fan”, 2003,113 bet.
6. Turniyozov N., Turniyozovza K., Xayrullayev X. Struktur sintaksis asoslari.–Toshkent, Fan: 2009,138 bet.
7. Turniyozov N. Tilshunoslikka kirish. – Samarqand, 2006,80 bet.
8. Turniyozov N.Q. Qo‘shma gap sintaksisi.-Samarqand,1993, 80 bet; Turniyozov B.N. Hozirgi o‘zbek tilida teng komponentli murakkab sintaktik qurilmalar derivatsiyasi.-Samarqand,2008,30-31-betlar; Yaxshiboyev G‘ Hozirgi o‘zbek tilida soda gap derivatsiyasi// Nomz.dis.avtoref. -Samarqand, 2004.
9. Turniyozov B. Hozirgi o‘zbek tilida teng komponentli murakkab sintaktik qurilmalar derivatsiyasi. – Samarqand, 2008, 83 bet.
10. Yo‘ldoshev I., Sharipova O‘. Tilshunoslik asoslari. -Toshkent, 2007,190 bet.
11. G‘afforov A.A. Hozirgi o‘zbek tilida parsellyativ va ilovali qurilmalarning sintaktik derivatsiyasi//Nomzodlik dis. avtoref. – Samarqand, 1997, 23 bet.
12. Chomskiy N. Language and Mind.-N.y., 1968 .
13. Апресян Ю. Д. Непосредственно составляющих метод //Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990. 300 с.

14. Арнольд И. В. Современные лингвистические теории взаимодействия системы и среды// Вопросы языкознания, №3, 1991.
15. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. –М., 1967. 383с.
16. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М., 1955. 416 с.
17. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. –М., 1955.416 с.
18. Бенвенист Э. Общая лингвистика. –М., 1974. 446 с.
19. Блумфилд Л. Язык.-М., 1968.606 с.
20. Большой энциклопедический словарь/ Гл. ред. В.Н.Ярцева.2-е издание.-М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. 685 с.
21. Будагов Р.А. Введение в науку о языке.-М., 1965.491 с.
22. Виноградов В.В. Исследования по русской грамматике. Изб.труды.-М., 588 с.
23. Гак В. Г. Высказывание и ситуация // Проблемы структурной лингвистики. – М., 1973.485 с.
24. Гумбольдт В.фон. Избранные труды по языкознанию.– М.1984.396с.
25. Дейк Т.А.ван .Язык. Познание .Коммуникация. (Olimning fikri N.Q.Turniyozovning ” Matn lingvistikasi” asaridan olindi. – Samarqand, 2004, 58 bet).
26. Дрошевский В. Элементы лексикологии и семиотики. – М.,1973, 268 с.
27. Звегинцев В.А. Язык и лингвистическая теория. – М., 1973.246 с.
28. Карцевский С. О. Повторительный курс русского языка. М. -Л., 1928. 365 с.
29. Крушельницкая К. Г. К вопросу о смысловом членении предложения // Вопросы языкознания, 1956, № 5.
30. Макаров М.Л. Основы теории дискурса.-М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. 280 с.

31. Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения. Основная функция порядка слов в чешском языке // Парижский лингвистический кружок. Москва: Прогресс, 1967, 435 с.
32. Москальская О.И. Проблемы системного описания синтаксиса. -М., 1981. 173 с.
33. Падучева Е.В. О семантике синтаксиса. -М., 1974. 191 с.
34. Панина А.Ф. Текст: его единицы и глобальные категории. Учебник для студентов-журналистов и филологов. -Н.: 2002. 368 с.
35. Попова Е.А. Человек как основополагающая величина современного языкознания// Филологические науки, 2002, №3.
36. Реформатский А.А. Фонологические этюды. М., 1975. 223 с.
37. Слюсарева Н. А. Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка. -М., 1981; Слюсарева Н. А. Об английском функционализме М. А. К. Хеллидея // В.Я, № 5, 1987.
38. Слюсарева Н.А. Теория Ф. де Соссюра в свете современной лингвистики. -М., 1975. 110 с.
39. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. – М., 1977. 691 с.
40. Степанов Г. В. Типология языковых состояний и ситуаций в странах романской речи. – М., 1976. 223 с.
41. Степанова А.Н. Об актуализации и референции лингвистического языка// Иностранные языки в школе, №1, 1985.
42. Чейф У. Л. Значения и структура языка. -М., 1975.
44. Шербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. -Л., 1981. 182 с.
45. Шутова Е.И. Вопросы теории синтаксиса. –М., 1984. 261 с.
46. <http://www.krugosvet.ru>
47. <http://artefact.lib.ru/languages/russian/2128-2151.html>
48. http://homepages.tversu.ru/~ips/2_12.htm
49. <http://arw.dcn-asu.ru/~sokol/server/resours/article/applicat/zapjata.html>
50. http://p-and-p.kiev.ua/article_view.php?id=178&n=2000&l=1000

51. http://mechnik.spb.ru/lat_pb3.htm
52. http://flogiston.ru/arch/p_lingvist.shtml
53. <http://www.academic.ru/misc/enc3p.nsf/ByID/NT0003E02E>
54. http://p-and-p.kiev.ua/article_view.php?id=178&n=2000&l=1000
55. <http://filmmaker.iatp.org.ua/semiotics.htm>
56. 김정숙, 김인균, 박동호. 한국어문법1. 대한민국서울, 2005.
57. Фил К.М. Грамматика современного корейского языка. -Алмата, 2002.

Badiiy adabiyotlar ro‘yxati

1. Abdullaxonov J. Borsa kelmas. – Toshkent: Adabiyot va san’at nashriyoti,1978,312 b.
2. Fayziyev R. Hazrati inson.- Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1975. 495 b. 33
3. “Gulxan” jurnali. № 2, 2008.
4. Hoshimov O‘. Dunyoning ishlari. – Toshkent: G‘. G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti,1982.223 b.
5. Husanov O. Taqilmagan uzuk. – Toshkent: G‘. G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1982. 338 b.
6. Mirmuhsin. Temur Malik. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1986. 441 b.
7. Mirmuhsin. Umid. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1969. 343 b.
8. Oybek. Pokiston taassurotlari. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1972. 551 b.
9. Qahhor A. Sinchalak. – Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti, 1982. 152 b.
10. Qodiriy A. O‘tgan kunlar.- Toshkent: Davlat badiiy adabiyot nashriyoti, 1958. 373 b.
11. Qodirov P. Qadrim. -Toshkent: Davlat badiiy adabiyot nashriyoti, 1962. 131 b.

12. Qodirov P. Avlodlar dovoni. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1989. 542 b.
13. Qoriyev M. Qiz uzatib borganda. –Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1978. 95 b.
14. Usmonov O‘. Sirli sohil. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1981. 332 b.
15. Yoqubov O. Diyonat. –Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1978. 350 b.
16. G‘ulom H. Toshkentliklar. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1976. 383 b.
17. Shamsharov Y. Vorislar. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1983. 333 b.
18. 이철환 – 연탄길,삼진기획, 2000
19. 박인식 – tv 동화 행복한 세상, 샘터사, 2002
20. 김정환 – “넓적사슴벌레 죽은 척하다”,해들누리, 2002
21. 김옥애 – “별이 된 도깨비 누나”, 청개구리, 2002

Фойдаланилган луғатлар рўйхати

1. Ким Мун Ук, А.Исмоилов ва бошқалар. Корейсча-ўзбекча луғат. ТошДШИ, -Т., 2006.
2. 국어사전. 금성준판사. 2001
3. 한우사전. 도서출판.
4. 한-우-영어 사전